

Η χρηματική θεωρία της αξίας και του κεφαλαίου του Καρλ Μαρξ και η χρηματοπιστωτική σφαίρα

Γιάννης Μηλιός

Το παρόν κείμενο περιλαμβάνει δύο μέρη.

Το Μέρος I παρουσιάζει την τομή που συνιστά η θεωρία της αξίας και του κεφαλαίου του Μαρξ σε σχέση με την Κλασική Πολιτική Οικονομία. Ξεκινώντας από την παρουσίαση των βασικών αρχών της κλασικής εργασιακής θεωρίας της αξίας, συνεχίζει με τη μαρξική Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, δηλαδή τη χρηματική θεωρία της αξίας και του κεφαλαίου που θεμελίωσε ο Μαρξ και καταλήγει με κάποιες κριτικές παρατηρήσεις για τις μαρξιστικές εκείνες προσεγγίσεις που αποτελούν περισσότερο εκδοχές της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας παρά της μαρξικής Κριτικής της.

Το 2^ο μέρος εξετάζει την ανάλυση του Μαρξ για την καπιταλιστική χρηματοπιστωτική σφαίρα και τον ρυθμιστικό χαρακτήρα της. Στο πλαίσιο αυτό εξηγεί την ασυμβατότητα της μαρξικής ανάλυσης με τις κεϋνσιανής έμπνευσης προσεγγίσεις περί του παρασιτικού και αντιπαραγωγικού χαρακτήρα του χρηματοπιστωτικού συστήματος.

Μέρος I. Ο Μαρξ απέναντι στην Κλασική Πολιτική Οικονομία

1. Άνταμ Σμιθ και Ντέιβιντ Ρικάρντο: Η κλασική εργασιακή θεωρία της αξίας

Η έννοια της αξίας ως η ποσότητα εργασίας που έχει δαπανηθεί για την παραγωγή (και την προσκόμιση στην αγορά) ενός εμπορεύματος αποτελεί καταστατική αρχή της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας. Πιο συγκεκριμένα, η κλασική έννοια της αξίας στη ρικαρδιανή της εκδοχή (αλλά και στη σμιθιανή εκδοχή της δαπανώμενης εργασίας, βλ. Γιάννης Μηλιός «Εισαγωγικό σημείωμα», σε Σμιθ 2018: 15-26), μπορεί να συνοψισθεί στις ακόλουθες αποφάνσεις:

Ένα εμπόρευμα αποτελεί αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία. Από οικονομική άποψη αντικείμενο διερεύνησης αποτελεί η ανταλλακτική αξία, η οποία καθορίζεται ανεξάρτητα από την αξία χρήσης.¹

Η ανταλλακτική αξία ως σχέση ανταλλαγής εμπορευμάτων εκφράζει την ενύπαρκτη στα εμπορεύματα αξία (Θέση 1). Η αξία ενός εμπορεύματος προκύπτει (ως χαρακτηριστικό ή ιδιότητα του «αγαθού») από την εργασία και (ποσοτικά) είναι ανάλογη του χρόνου εργασίας που έχει δαπανηθεί για την παραγωγή του (Θέση 2):

«Η εργασία αποτελεί το πραγματικό μέτρο της ανταλλάξιμης αξίας κάθε εμπορεύματος [...] η εργασία από μόνη της [...] είναι απλώς το τελικό και πραγματικό πρότυπο (standard) μέσω του οποίου μπορούν να εκτιμηθούν και να συγκριθούν οι αξίες όλων των εμπορευμάτων σε οποιαδήποτε εποχή και τόπο. Η εργασία είναι η πραγματική τους τιμή, το χρήμα είναι μόνο η ονομαστική τους τιμή» (Smith 2018, I.v.4 & 7: 64, 66).

Από τη Θέση 1 και τη Θέση 2 απορρέουν λογικά οι ακόλουθες δύο θέσεις:

Οι σχετικές αξίες, ως η *σχέση ανταλλαγής* μεταξύ εμπορευμάτων προκύπτουν από τις (ενδογενείς) αξίες τους, ως ο λόγος (το πηλίκο) των αξιών τους (Θέση 3):

«Η αξία του εμπορεύματος ή η ποσότητα οποιουδήποτε άλλου εμπορεύματος, με το οποίο θα ανταλλαγεί αυτό το εμπόρευμα, εξαρτάται από τη σχετική ποσότητα της εργασίας η οποία είναι αναγκαία για την παραγωγή του και όχι από τη μεγαλύτερη ή μικρότερη αμοιβή, η οποία καταβάλλεται για αυτήν την εργασία» (Ρικάρντο, σε Ρικάρντο/Μαρξ 1989: 99).

¹ «[H] λέξη ΑΞΙΑ έχει δύο διαφορετικές σημασίες: μερικές φορές εκφράζει τη χρησιμότητα (utility) κάποιου συγκεκριμένου αντικειμένου, ενώ κάποιες άλλες τη δυνατότητα αγοράς άλλων αγαθών την οποία επιτρέπει η κατοχή αυτού του αντικειμένου. Η πρώτη θα μπορούσε να ονομαστεί “αξία χρήσης”, η δεύτερη “αξία ανταλλαγής”. Πράγματα που έχουν τη μεγαλύτερη αξία χρήσης έχουν συχνά μικρή ή καμιά αξία ανταλλαγής και, αντιθέτως, αυτά που έχουν τη μεγαλύτερη αξία ανταλλαγής έχουν συχνά μικρή ή καμιά αξία χρήσης» (Smith 2018, I.iv.13: 60).

Τα εισοδήματα του καπιταλιστή και του γαιοκτήμονα (το κέρδος και η πρόσοδος) προκύπτουν ως *παρακράτηση* από την αξία του συνόλου των εμπορευμάτων τα οποία παρήγαγε ο εργάτης στη διάρκεια μιας περιόδου, καθώς αυτές *οι ιδιοκτήτριες τάξεις ιδιοποιούνται τμήμα τής από τον εργάτη παραγόμενης αξίας* (Θέση 4):

«Από τη στιγμή που η γη καθίσταται ατομική ιδιοκτησία, ο γαιοκτήμονας απαιτεί ένα μερίδιο σχεδόν από όλο το προϊόν το οποίο ο εργάτης μπορεί να παραγάγει, είτε μέσω της καλλιέργειάς της, είτε μέσω της συλλογής των καρπών της. Η πρόσοδός του αποτελεί την πρώτη *παρακράτηση* από το προϊόν της εργασίας που απασχολήθηκε στη γη [...] Το κέρδος [...] αποτελεί μια δεύτερη *παρακράτηση* από το προϊόν της εργασίας που απασχολήθηκε στη γη» (Smith 2018, I.viii.6 & 7: 103, η έμφαση προστέθηκε).

Όσο και αν οι κλασικοί οικονομολόγοι νομιμοποιούσαν το κέρδος και την πρόσοδο με το επιχείρημα ότι οι «εργάτες έχουν την ανάγκη ενός εργοδότη» που θα τους παράσχει μισθούς και θα τους προμηθεύσει μέσα παραγωγής (Smith 2018, I.viii.8: 104), η κλασική θεωρία της αξίας ως «δαπανώμενης εργασίας» εισάγει αντικειμενικά μια θεωρία της εκμετάλλευσης: ως *παρακράτηση από τις ιδιοκτήτριες τάξεις* τμήματος του προϊόντος που παρήγαγε ο εργάτης, *παρακράτηση* που καθίσταται δυνατή λόγω της (νομικής) ιδιοκτησίας επί της γης ή του κεφαλαίου (του κατά Σμιθ «αποθέματος»).

Ο Σμιθ αποκλείει μάλιστα κάθε εκδοχή ταύτισης του κέρδους (ή τμήματός του: του «επιχειρηματικού κέρδους») με κάποια «αμοιβή του επιχειρηματία» για οποιασδήποτε μορφής υπηρεσία, ικανότητα ή «κόπο» που αυτός κατέβαλε ή για το «ρίσκο» που ανέλαβε.

«Ίσως να νομίζει κανείς ότι τα κέρδη του αποθέματος είναι απλώς ένα διαφορετικό όνομα για τους μισθούς ενός ιδιαίτερου είδους εργασίας, της

εργασίας επίβλεψης και διεύθυνσης. Είναι ωστόσο κάτι απολύτως διαφορετικό, διέπονται από τελείως διαφορετικές αρχές και *δεν διατηρούν καμιά αναλογία με το μέγεθος, τη δυσκολία ή την ικανότητα της υποτιθέμενης αυτής εργασίας επίβλεψης και διεύθυνσης. Τα κέρδη ρυθμίζονται συνολικά από την αξία του απασχολούμενου αποθέματος*, και είναι μεγαλύτερα ή μικρότερα, ανάλογα με το μέγεθος αυτού του αποθέματος» (Smith 2018, I.vi.6: 83-84, η έμφαση προστέθηκε).

Σε αυτήν μάλιστα την κλασική θεωρία της εκμετάλλευσης στηρίχθηκαν οι Βρετανοί «ουτοπικοί» (ρικαρδιανοί) σοσιαλιστές των αρχών του 19^{ου} αιώνα για να διεκδικήσουν «το δικαίωμα των εργατών στο σύνολο του προϊόντος της εργασίας». Χαρακτηριστικά, ο Γουίλιαμ Τόμσον (William Thompson, 1775-1833) στήριζε την απαίτηση αυτή στην ακόλουθη συλλογιστική:

«Όταν αξιολογούμε ένα αντικείμενο πλούτου, στην πραγματικότητα εκτιμούμε την εργασία που είναι συμπυκνωμένη στην επεξεργασία του και στην ανεύρεση ή την εκτροφή του φυσικού της υλικού [...]. Δεν μπορεί να υπάρξει καμιά άλλη πηγή του κέρδους από την αξία που προστίθεται στις πρώτες ύλες από την εργασία [...] Τα υλικά, τα κτήρια, οι μηχανές, οι μισθοί δεν μπορούν να προσθέσουν τίποτα στην αξία τους. Η πρόσθετη αξία προέρχεται μόνο από την εργασία» (Thompson 1824: 67, 127, παρατίθεται σε Rubin 1994: 440, 443).

Η κλασική θεωρία της αξίας διαφοροποιείται ρητά από όλες εκείνες τις προσεγγίσεις (παλαιότερες, σύγχρονες με αυτήν, ή και σημερινές, όπως η σύγχρονη νεοκλασική θεωρία), που θεωρούν ότι η αξία αποτελεί απλώς τη σχέση της ανταλλαγής (ανταλλακτική αξία), χωρίς κανένα επιπλέον περιεχόμενο. Οι θεωρίες αυτές αρνούνται την οποιαδήποτε ενύπαρκτη ιδιότητα, που προκύπτει ως ενδοφυές ποιοτικό χαρακτηριστικό των εμπορευμάτων σε αναφορά με την εργασία και την εξ αυτής απορρέουσα αξία. Βεβαίως και κατά την Κλασική Πολιτική Οικονομία η αξία

υπάρχει ως σχέση ανταλλαγής (ανταλλακτική αξία), με τη διαφορά ότι η σχέση αυτή προκύπτει ως παράγωγο της κοινής ιδιότητας των εμπορευμάτων, δηλαδή του ότι αποτελούν προϊόντα εργασίας και το καθένα περιέχει διαφορετικά μεγέθη αξίας διότι δαπανήθηκαν για την παραγωγή του διαφορετικές ποσότητες εργασίας.

Η αντίληψη της αξίας ως απλώς ανταλλακτικής σχέσης εισήχθη κατά την περίοδο που κυριαρχούσε η Κλασική Πολιτική Οικονομία από τον Σάμιουελ Μπαίηλυ (Samuel Bailey 1791-1870). Ουσιαστικά παρακάμπτει το ζήτημα της συμμετρίας (του κοινού μέτρου) των εμπορευμάτων, δηλαδή δεν θέτει το ερώτημα τι είναι οι τιμές ή πώς (δυνάμει ποιας ιδιότητας ή μέσα από ποια σχέση) καθίστανται τα εμπορεύματα σύμμετρες ποσότητες και άρα ανταλλάξιμα. Όπως σωστά επισημαίνει ο Σκοτ Μηκλ (Scott Meikle), μια τέτοια άποψη περί της αξίας ως (απλώς) ανταλλακτικής σχέσης,

«θα βασιζόταν στο επιχείρημα ότι η ανταλλακτική αξία είναι μια ιδιότητα ανάλογη με την ιδιότητα “έγγαμος”, η οποία εξαρτάται από τη σχέση “έγγαμος με ...”, κατά την έννοια ότι δεν είναι δυνατό να έχει κανείς την ιδιότητα παρά μόνο αν έχει τη σχέση προς κάποιον. Σε αυτό το πνεύμα, ένα προϊόν ή ένα αγαθό δεν μπορεί να είναι ανταλλακτική αξία αν δεν τελεί σε σχέση ανταλλαγής προς κάποιο άλλο, ακριβώς όπως ένα πρόσωπο δεν μπορεί να είναι έγγαμος ή έγγαμη αν δεν τελεί σε σχέση γάμου προς κάποιον. [...] Η αναλογία με μια ιδιότητα όπως αυτή του έγγαμου, ακόμη και αν ευσταθεί, σαφώς δεν εξαντλεί το θέμα, διότι το να είσαι έγγαμος δεν είναι ποσότητα και δεν εισέρχεται σε σχέσεις ισότητας [...] Ο Αριστοτέλης εξηγεί στις *Κατηγορίες* ότι “όλες οι σχετικές ιδιότητες [πάντα τά προς τί], όταν φυσικά αποδίδονται ορθώς στα πράγματα, ορίζονται σε αντιστοιχία προς κάτι άλλο [πρός αντίστρέφοντα λέγεται]. [...] Για παράδειγμα, εάν ο δούλος οριστεί όχι ως προς έναν κύριο, αλλά ως προς έναν άνθρωπο ή ένα δίποδο ή οτιδήποτε ανάλογο, δεν έχει αποδοθεί ορθώς, διότι δεν υπάρχει αμοιβαία αντιστοιχία” (7^α22-30). Προκειμένου τα αγαθά να συνδέονται με ισότητα, όπως συμβαίνει με το “5 κρεβάτια = 1 σπίτι”, πρέπει να δοθούν ως

ποσότητες: όχι ποσότητες αγαθών, π.χ. 5 κρεβάτια, αλλά ποσότητες εκείνου του πράγματος, όποιο κι αν είναι, το οποίο τα 5 κρεβάτια έχουν κοινό με το 1 σπίτι, δηλαδή της ανταλλακτικής αξίας» (Meikle 2000: 150-52).

Ο Μαρξ αναφέρεται στον 1^ο τόμο του *Κεφαλαίου* στον Μπαίηλυ, παρατηρώντας τα εξής:

«Η αξία ενός εμπορεύματος, λ.χ. του πανιού, εκφράζεται τώρα με απειράριθμα άλλα στοιχεία του κόσμου των εμπορευμάτων. Κάθε άλλο σώμα εμπορεύματος γίνεται καθρέφτης της αξίας του πανιού. [...] Γιαυτό μιλάνε για σακάκινη αξία του πανιού όταν η αξία του παρασταίνεται με σακάκια, για σταρίσια αξία του, όταν παρασταίνεται με στάρι, κλπ. [...] Ο Σ. Μπαίηλυ [...] φαντάζεται ότι αναφέροντας τις ποικιλόμορφες αυτές σχετικές εκφράσεις της αξίας του ίδιου εμπορεύματος, εκμηδενίζει όλους τους καθορισμούς της έννοιας της αξίας. Οτι όμως, παρά τη δική του στενοκεφαλιά, έθιξε τρωτά σημεία της θεωρίας του Ρικάρντο, το αποδειχνει η νευρική του με την οποία του επιτέθηκε η σχολή του Ρικάρντο» (Μαρξ 1978-α: 76-77).

Ποια ήταν αυτά τα τρωτά σημεία που έθιξε η κατανόηση της αξίας ως απλής σχέσης ανταλλαγής και ποια σχέση έχει η θεωρία του Μαρξ με την Κλασική Πολιτική Οικονομία;² Με τα ζητήματα αυτά θα ασχοληθούμε στην επόμενη ενότητα του παρόντος κειμένου.

² Κατά την εποχή που ο Μαρξ ανέπτυξε το θεωρητικό του σύστημα της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας, η Κλασική (ρικαρδιανή) θεωρία της αξίας είχε αποσταθεροποιηθεί θεωρητικά από μια άλυτη εσωτερική αντίφαση: Την αδυναμία της να εκφράσει το εμπειρικό γεγονός της ύπαρξης ενός ενιαίου (ως προς την τάση του) ποσοστού κέρδους στην καπιταλιστική οικονομία, με δεδομένο το ότι οι ατομικές επιχειρήσεις στους διαφορετικούς τομείς παραγωγής έχουν γενικώς διαφορετικές αξιακές συνθέσεις, δηλαδή διαφορετικούς λόγους μισθών (μεταβλητού κεφαλαίου) προς την αξία των μέσων παραγωγής (το σταθερό κεφάλαιο). Αν υποθέσουμε ότι η ετήσια ποσότητα εργασίας που δαπανάται σε μια επιχείρηση έντασης κεφαλαίου είναι ίση με την ετήσια ποσότητα εργασίας που δαπανάται σε μια επιχείρηση έντασης εργασίας, και ότι συνεπώς και στις δυο επιχειρήσεις οι συνολικοί μισθοί είναι ίσοι, τότε, αν ισχύει η κλασική θεωρία της εργασιακής αξίας δεν ισχύει ο «νόμος εξίσωσης του ποσοστού κέρδους»: Η αξία του παραγόμενου προϊόντος (= ποσότητα δαπανώμενης εργασίας) θα είναι ίση και για τις δυο επιχειρήσεις, το συνολικό κέρδος της περιόδου (= αξία προϊόντος μείον μάζα μισθών) θα είναι επίσης ίσο. Όμως, το ανά μονάδα κεφαλαίου κέρδος (δηλαδή το ποσοστό κέρδους = ο λόγος: μάζα κερδών δια συνολικό κεφάλαιο) θα είναι μικρότερο στην επιχείρηση έντασης κεφαλαίου (που απασχολεί περισσότερο κεφάλαιο). Ο Ρικάρντο θεωρούσε την περίπτωση αυτή εξαίρεση. Όμως, ο Τόμας Μάλθους, ήδη το 1823 παρατηρούσε: «Οι εξαιρέσεις αυτές είναι τόσο σημαντικές από θεωρητική και πρακτική άποψη, ώστε καταστρέφουν εντελώς τη θέση ότι τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται μεταξύ τους σύμφωνα με την ποσότητα εργασίας που χρησιμοποιήθηκε γι' αυτά» (Malthus 1923: 12-13).

2. Καρλ Μαρξ: Η Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας

2.1. Αφηρημένη εργασία, αξία, χρήμα

Από την πρώτη πρόταση του 1^{ου} κεφαλαίου του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ καθιστά σαφές ότι αντικείμενο της ανάλυσής του είναι «ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγή» (Μαρξ 1978-α: 49). Επιπλέον, βασικό προαπαιτούμενο για την αποκρυπτογράφηση των καπιταλιστικών σχέσεων θεωρεί ο Μαρξ την απάντηση στο ερώτημα «γιατί αυτό το περιεχόμενο παίρνει εκείνη τη συγκεκριμένη μορφή» (Μαρξ 1978-α: 93, η έμφαση προστέθηκε).

Στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, που ο ίδιος τον τροποποίησε τουλάχιστον 2 φορές στο διάστημα 1867-1874, ο Μαρξ αφιερώνει στην ανάλυση της έννοιας της αξίας το Πρώτο Μέρος (κεφάλαια 1-3, που αντιστοιχεί στο *πρώτο κεφάλαιο* στην 1^η έκδοση του 1867), το οποίο έχει έκταση (στην ελληνική μετάφραση του Π. Μαυρομάτη) 110 σελίδες (σσ. 49-158).³

Σύμφωνα με τη μέθοδο ανάλυσης που ακολουθεί, ο Μαρξ εκκινεί από το εμπόρευμα, την «απλούστερη οικονομική μορφή» στον καπιταλισμό,⁴ και αρχικά διατυπώνει έναν απλό και κοινά αποδεκτό ορισμό της αξίας, φαινομενικά ανάλογο με εκείνον της Κλασικής Σχολής, 6,5 σελίδων (η αξία του εμπορεύματος προκύπτει από την εργασία και είναι ανάλογη του χρόνου εργασίας που δαπανήθηκε για την παραγωγή του: «Πώς μπορούμε να μετρήσουμε το μέγεθος της αξίας του [εμπορεύματος]; Με το ποσό της εργασίας που περιέχεται σ' αυτό, της “ουσίας που δημιουργεί αξία”») (Μαρξ 1978-α: 52-3).

Οι επόμενες 5,5 σελίδες (σσ. 55-60) αφιερώνονται στον «διπλό χαρακτήρα της εργασίας που περιέχεται στα εμπορεύματα» και στην έννοια «αφηρημένη εργασία»

³ Το 1^ο κεφάλαιο στις μετά το 1867 εκδόσεις, που τιτλοφορείται «Το εμπόρευμα», έχει έκταση 49 σελίδων (σσ. 49-97).

⁴ «*De prime abord*, δεν εκκινώ από “έννοιες”, άρα ούτε από την “έννοια της αξίας”, και ως εκ τούτου ούτε έχω επίσης κατά κανέναν τρόπο να “διαιρέσω” αυτή την έννοια. Αυτό από το οποίο εκκινώ είναι η απλούστερη οικονομική μορφή, στην οποία παρουσιάζεται το προϊόν της εργασίας στην τωρινή κοινωνία, και αυτό είναι το “εμπόρευμα”. Αυτό αναλύω, και μάλιστα στη μορφή στην οποία εμφανίζεται» (Μαρξ 1993: 29-30).

ως την ιστορικά ιδιαίτερη μορφή εργασίας που παράγει αξία, εισάγοντας έτσι την πρώτη ριζική διαφοροποίηση με το πλαίσιο της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας. Εδώ ο Μαρξ ξεκαθαρίζει ότι οι εμπειρικά ορατές συγκεκριμένες εργασιακές δραστηριότητες (η ραπτική, η υφαντική, κλπ., που επομένως η διάρκεια άσκησής τους μπορεί να μετρηθεί με τη μονάδα του χρόνου) είναι «ποιοτικά διαφορετικές» και άρα ασύμμετρες, μη συγκρίσιμες μεταξύ τους, κατ' αναλογία με τις ποιοτικά διαφορετικές αξίες χρήσης των εμπορευμάτων (Μαρξ 1978-α: 56). Εντούτοις, ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας στο υπό μελέτη κοινωνικό σύστημα (στον καπιταλισμό) δίνει σε κάθε συγκεκριμένη, εμπειρικά ορατή, εργασιακή δραστηριότητα την επιπλέον διάσταση της αφηρημένης εργασίας, «αφού [αυτή] αναχθεί πρώτα σε ανθρώπινη εργασία χωρίς καμιά παραπέρα ποιότητα» (όπ.π.: 59). Υπό αυτόν τον όρο τα εμπορεύματα «είναι πράγματα της ίδια ουσίας, αντικειμενικές εκφράσεις ομοειδούς εργασίας» (όπ.π.: 57).

Οι σελίδες που ακολουθούν την ανάλυση για την αφηρημένη εργασία (στο Μέρος Πρώτο 98 σελίδες: σσ. 61-158, στο κεφ. 1, 37 σελίδες: σσ. 61-97) αφορούν τη *μορφή της αξίας*, την αξία ως *σχέση ανταλλαγής*, και στο πλαίσιο αυτό συνάγουν το χρήμα.

Ο Μαρξ εκκινεί την ανάλυσή του για τη μορφή της αξίας εισάγοντας το σχήμα της «*απλής, μεμονωμένης ή τυχαίας μορφής της αξίας*», στο οποίο *φαινομενικώς* μια ποσότητα εμπορεύματος ανταλλάσσεται με μια διαφορετική ποσότητα ενός άλλου εμπορεύματος:

$$\chi \text{ Εμπόρευμα A} = \psi \text{ Εμπόρευμα B.}$$

Οι κλασικοί οικονομολόγοι θεωρούσαν ότι όλες οι συναλλακτικές πράξεις στην αγορά μπορούν να αναχθούν σε τέτοιες απλές σχέσεις ανταλλαγής, τις οποίες αντιλαμβάνονταν ως σχέσεις αντιπραγματισμού.

Ο Μαρξ δείχνει εντούτοις ότι στο σχήμα αυτό δεν έχουμε την ανταλλαγή ανάμεσα σε δύο εμπορεύματα με *γνωστές* προϋπάρχουσες ίσες αξίες (μετρούμενες ως ποσότητα εργασίας που δαπανήθηκε για την παραγωγή τους). Αντίθετα, έχουμε *μόνον ένα εμπόρευμα* (το εμπόρευμα A, το οποίο καταλαμβάνει τη θέση της *σχετικής*

αξιακής μορφής), η αξία του οποίου μετράται σε μονάδες ενός άλλου πράγματος, του B. Το B καταλαμβάνει τη θέση του *ισοδυνάμου* και λειτουργεί ως ο *μετρητής της αξίας* του εμπορεύματος A.

Το ισοδύναμο αυτό (εν προκειμένω το B) δεν αποτελεί ένα σύνηθες εμπόρευμα (ενότητα αξίας χρήσης και ανταλλακτικής αξίας), αλλά απλώς εισέρχεται στη σχέση για να μετρήσει την αξία του A, αποτελεί, στον στοιχειώδη αυτόν κόσμο των δύο εμπορευμάτων, το «χρήμα» του εμπορεύματος A. Έτσι το A, ως εμπόρευμα (συνεπώς αξία χρήσης που αποτελεί και ανταλλακτική αξία) εκφράζει την αξία του στο ισοδύναμο B. Αντίθετα, η αξία χρήσης του ισοδυνάμου (του B) είναι αποκλειστικά το να μετράει την αξία του A, ενώ η δική του ανταλλακτική αξία δεν μπορεί να εκφραστεί:

«Μόλις όμως το εμπόρευμα σακάκι πάρει τη θέση του ισοδυνάμου στην έκφραση της αξίας, το μέγεθος της αξίας του δεν παίρνει κανενός είδους έκφραση σαν μέγεθος αξίας. Πιο σωστά φιγουράρει στην εξίσωση της αξίας μόνο σαν ορισμένη ποσότητα ενός πράγματος [...] Λχ.: 40 πήχες πανί “αξίζουν”—τι; 2 σακάκια. Επειδή το είδος εμπορεύματος σακάκι παίζει εδώ το ρόλο του ισοδυνάμου και η αξία χρήσης σακάκι χρησιμεύει σαν σώμα αξίας [Wertkörper] του πανιού, αρκεί επίσης ένα καθορισμένο ποσό από σακάκια για να εκφράσουν ένα καθορισμένο ποσό αξίας του πανιού. Γιαυτό, δυο σακάκια μπορούν να εκφράσουν το μέγεθος της αξίας που έχουν 40 πήχες πανί, δεν μπορούν όμως ποτέ να εκφράσουν το δικό τους μέγεθος αξίας, το μέγεθος αξίας των σακακιών. [...] Πιο σωστά, η ισοδύναμη μορφή ενός εμπορεύματος δεν περιέχει κανένα ποσοτικό καθορισμό της αξίας [...] Το σακάκι στην έκφραση της αξίας του πανιού αντιπροσωπεύει *μιαν υπερφυσική ιδιότητα* και των δυο πραγμάτων: *την αξία τους, κάτι καθαρά κοινωνικό*» (Μαρξ 1978-α: 70, 71· η έμφαση προστέθηκε)

Προκύπτει επομένως ότι κατά τον Μαρξ η «απλή μορφή της αξίας», χ Εμπόρευμα $A = \psi$ Εμπόρευμα B , δεν αποτελεί μια ισότητα με τη μαθηματική έννοια ή μια συνήθη ισοδυναμία, γεγονός που θα συνεπαγόταν ότι ψ Εμπόρευμα $B = \chi$ Εμπόρευμα A . Αντίθετα χαρακτηρίζεται από μια «πολικότητα», από το ότι κάθε «πόλος» της ισότητας κατέχει μια ποιοτικώς διαφορετική θέση και λειτουργία από τον άλλο, έτσι ώστε να μην ισχύει η αντιμεταθετική ιδιότητα ($\alpha = \beta \Rightarrow \beta = \alpha$). Το πανί κατέχει τη *σχετική αξιακή μορφή*, το σακάκι τη *μορφή του ισοδυνάμου*, που σημαίνει ότι «παίζουν δύο διαφορετικούς ρόλους», δηλαδή ενώ «ανήκουν το ένα στο άλλο και καθορίζουν το ένα το άλλο, ταυτόχρονα είναι δύο *αλληλοαποκλειόμενα* ή αντίθετα άκρα» (Μαρξ 1978-α: 62-63).

Η «πόλωση» αυτή είναι απόρροια του ότι η αξία του εμπορεύματος (ως περιεχόμενο ή ουσία απορρέουσα από την εντός των καπιταλιστικών σχέσεων δαπανηθείσα εργασία) εκδηλώνεται (υπάρχει εμπειρικά) *αποκλειστικά* στην ανταλλακτική *σχέση*, στην ανταλλακτική αξία. Στην απλή μορφή της ανταλλακτικής σχέσης, λοιπόν, το «ισοδύναμο» (σακάκι) «μετράει» την αξία του «σχετικού» (του υφάσματος): «Η αξία του εμπορεύματος πανί εκφράζεται με το σώμα του εμπορεύματος σακάκι» (όπ.π.: 66). Αυτό συμβαίνει διότι «η αξία του λινού υφάσματος δύναται να εκφραστεί *μόνο σε άλλο εμπόρευμα*, δηλαδή *μόνο σχετικά*» (Μαρξ 1991: 177, η έμφαση προστέθηκε). «Το ίδιο εμπόρευμα δεν μπορεί λοιπόν να εμφανιστεί στην ίδια αξιακή έκφραση στις δύο μορφές ταυτοχρόνως. Αυτές οι μορφές αποκλείουν μάλιστα η μία την άλλη πολικά» (Μαρξ 1991: 177).

Έτσι το εμπόρευμα A (σχετική μορφή) «μετατρέπει την αξία χρήσης B σε υλικό που εκφράζει τη δική του αξία» (Μαρξ 1978-α: 67). Το ισοδύναμο («εμπόρευμα», B ή σακάκι) κατά την ανταλλαγή λειτουργεί ως «μορφή εμφάνισης της αξίας» (Μαρξ 1991: 56). Η αξία εκδηλώνεται μόνο μέσω των μορφών αυτών εμφάνισής της.

Συμπερασματικά, η απλή αξιακή μορφή δηλώνει αποκλειστικά ότι *μία μονάδα του εμπορεύματος A είναι αξίας ψ/χ μονάδων του ισοδυνάμου B* .

Σε μια επιστολή του προς τον Ένγκελς με ημερομηνία 22/06/1867, ο Μαρξ εξηγούσε αυτά που μόλις αναπτύξαμε:

«Οι κύριοι Οικονομολόγοι έχουν παραβλέψει μέχρι τώρα το απλούστατο πράγμα ότι η μορφή: $20 \text{ πήχες πανί} = 1 \text{ σακάκι}$ αποτελεί απλώς τη μη αναπτυγμένη βάση του $20 \text{ πήχες πανί} = 2 \text{ στερλίνες}$, ότι δηλαδή η απλούστερη μορφή του εμπορεύματος, στην οποία η αξία του δεν εκφράζεται ακόμα σε σχέση με όλα τα άλλα εμπορεύματα, αλλά απλώς ως κάτι διαφορετικό από την ίδια του τη φυσική μορφή, περιλαμβάνει ολόκληρο το μυστικό της χρηματικής μορφής και μαζί με αυτό, *in nuce* (σε σπερματώδη μορφή), όλων των αστικών μορφών του προϊόντος της εργασίας» (Μαρξ & Ένγκελς 2019: 267· MEW, τ. 31: 306).

Από την ανάλυση της απλής αξιακής μορφής, ο Μαρξ μπορεί πλέον πολύ εύκολα να αποκρυπτογραφήσει τη χρηματική μορφή. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιεί δύο ενδιάμεσα νοητικά σχήματα, την *ολική ή ανεπτυγμένη* και τη *γενική* μορφή της αξιακής έκφρασης.

Το δεύτερο σχήμα σε αυτή τη σειρά ανάπτυξης της αξιακής μορφής (η *γενική μορφή* της αξίας) χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη ενός και μόνο ισοδυνάμου στο οποίο όλα τα εμπορεύματα εκφράζουν την αξία τους. *Κάθε εμπόρευμα* βρίσκεται λοιπόν πάντα στη σχετική αξιακή θέση και μόνον ένα *πράγμα* («εμπόρευμα») στη θέση του ισοδυνάμου, αποτελώντας έτσι το *γενικό ισοδύναμο* (Μαρξ 1978-α: 82).

Τα παραπάνω σημαίνουν ότι η ανταλλακτική σχέση μεταξύ των εμπορευμάτων δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να είναι ορατή στη σφαίρα της παραγωγής (με βάση τις αξίες τους, που θα προέκυπταν από τον χρόνο εργασίας που απαιτήθηκε για την παραγωγή τους και ο οποίος χρόνος μετρήθηκε με το χρονόμετρο). Η αξία εκφράζεται μόνο δια της μορφής εμφάνισής της, του γενικού ισοδυνάμου με το οποίο ανταλλάσσονται στην κυκλοφορία· είναι δηλαδή η ανταλλαξιμότητά τους ή η «κοινωνικά έγκυρη μορφή τους», αναγκαστικά διαμεσολαβημένη. Αν, επομένως, π.χ., το λινό ύφασμα είναι το γενικό ισοδύναμο:

«Δεν κατέχουν λοιπόν τα εμπορεύματα τη μορφή άμεσης αμοιβαίας ανταλλαξιμότητας, ή η κοινωνικά έγκυρη μορφή τους είναι μια [μορφή] διαμεσολαβημένη. Αντιστρόφως: Δια της αναφοράς όλων των άλλων εμπορευμάτων στο λινό ύφασμα ως τη μορφή εμφάνισης της αξίας, η φυσική μορφή του λινού υφάσματος γίνεται η μορφή άμεσης ανταλλαξιμότητας αυτών των εμπορευμάτων με όλα τα εμπορεύματα, ως εκ τούτου άμεσα η γενική κοινωνική μορφή τους» (Μαρξ 1991: 68).

Από τη μορφή του γενικού ισοδυνάμου ο Μαρξ μεταβαίνει κατόπιν στη χρηματική μορφή. Το πρώτο βασικό χαρακτηριστικό του χρήματος είναι ότι αποτελεί το γενικό ισοδύναμο. Επομένως, η σχέση γενικής ανταλλαξιμότητας των εμπορευμάτων εκφράζεται (αποκτά υλική υπόσταση) μόνο μέσω του χρήματος (του γενικού ισοδυνάμου).⁵

«Το χρήμα σαν μέτρο της αξίας είναι η αναγκαία μορφή εμφάνισης του μέτρου της αξίας, του χρόνου εργασίας, που ενυπάρχει στα εμπορεύματα» (Μαρξ 1978-α: 107, η έμφαση τροστέθηκε).

Έχοντας αποκτήσει την αποκλειστική λειτουργία της έκφρασης και μέτρησης των τιμών, το χρήμα δεν έχει το ίδιο τιμή. Με τα λόγια του Μαρξ:

«Αντίθετα το χρήμα δεν έχει τιμή. Για να συμμετάσχει σ' αυτή την ενιαία σχετική μορφή της αξίας των άλλων εμπορευμάτων, θα έπρεπε ν' αναφερθεί στον ίδιο τον εαυτό του σαν προς δικό του ισοδύναμο» (Μαρξ 1978-α: 108).

Είναι προφανές ότι εδώ ο Μαρξ εισήγαγε μια προβληματική σε ρήξη με το σχήμα της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας, σύμφωνα με το οποίο ο εμπειρικά μετρήσιμος χρόνος εργασίας στη σφαίρα της παραγωγής αποδίδει τις σχετικές αξίες

⁵ Όμως, όπως θα σχολιάσουμε στα επόμενα, το χρήμα περιέχει και άλλους προσδιορισμούς.

των εμπορευμάτων, δηλαδή τη *σχέση ανταλλαγής* μεταξύ τους. Στο μαρξικό σύστημα, η «ουσία» από την οποία απορρέει η αξία και συνεπώς η γενική ανταλλαξιμότητα των εμπορευμάτων εκδηλώνεται *μόνο* δια του χρήματος, της μορφής εμφάνισής της. Ο Μαρξ ξεκίνησε από το φαινομενικά «κλασικό» ιδεολογικό πρόπλασμα της έννοιας του εμπορεύματος και της αξίας και μέσα από μια σειρά κριτικών επιχειρημάτων και *ανατροπών* οδηγήθηκε στη σταδιακή οικοδόμηση νέων, «ώριμων», εννοιών. Οι πολλαπλώς προσδιορισμένες μαρξικές έννοιες που τελικώς προέκυψαν, έχουν ανατρέψει πλήρως το ιδεολογικό πρόπλασμα που αποτέλεσε την αφετηρία της όλης διαδικασίας. Ο Μαρξ γράφει στη συνέχεια του έργου του:

«Ο *κοινωνικός* χαρακτήρας της εργασίας εμφανίζεται ως η *χρηματική ύπαρξη* του εμπορεύματος και, επομένως, σαν ένα *πράγμα* έξω από την πραγματική παραγωγή» (Μαρξ 1978-β: 650).

«Στον ίδιο βαθμό που τα προϊόντα της εργασίας μετατρέπονται σε εμπορεύματα, συντελείται η μετατροπή του εμπορεύματος σε χρήμα» (Μαρξ 1978-α: 101).

«Αυτή η ανάγκη της παράστασης της ατομικής εργασίας ως γενικής εργασίας είναι η ανάγκη παράστασης ενός εμπορεύματος με τη μορφή του χρήματος» (Μαρξ 1985: 156).

Ας συνοψίσουμε λοιπόν: η *αφηρημένη εργασία* δεν έχει εμπειρικά απτή υπόσταση. Ο χρόνος αφηρημένης εργασίας δεν μετριέται με το χρονόμετρο. Οι αξίες μετρούνται αποκλειστικά στο επίπεδο της μορφής εμφάνισής τους, ως (χρηματικές) τιμές. Γράφει ο Μαρξ:

«Εντός της αξιακής σχέσης και της σ' αυτήν ενεχόμενης αξιακής έκφρασης δεν ισχύει το αφηρημένα γενικόν [η αξία, ΓΜ] ως ιδιότητα του συγκεκριμένου, αισθητηριακά πραγματικού [της ανταλλακτικής αξίας, ΓΜ], αλλά, αντιστρόφως, το αισθητηριακά πραγματικό ως απλή μορφή εμφάνισης ή ορισμένη μορφή πραγμάτωσης του αφηρημένα γενικού [...] Μόνο το αισθητηριακά

συγκεκριμένο ισχύει ως μορφή εμφάνισης του αφηρημένα γενικού» (Μαρξ 1991: 185).

Ο Μαρξ συνέλαβε με μη εμπειριστικό τρόπο τους αιτιακούς καθορισμούς («νόμους») που ρυθμίζουν τα εμπειρικά παρατηρήσιμα φαινόμενα. Αυτοί οι αιτιακοί καθορισμοί («ο νόμος της αξίας») δεν ανήκουν στο επίπεδο της εμπειρικά απτής πραγματικότητας, με τον ίδιο τρόπο που και ο νόμος της βαρύτητας δεν «εμφανίζεται» ποτέ καθ'αυτός, αλλά επιβάλλει την ισχύ του *δια των αποτελεσμάτων του* στην κίνηση των υλικών σωμάτων, λειτουργώντας ως αίτιο που μπορεί να προσδιοριστεί επιστημονικά και επομένως να χρησιμοποιηθεί για την ερμηνεία φυσικών φαινομένων.

Σε *μεθοδολογικό επίπεδο*, ο Μαρξ εισήγαγε, λοιπόν, τη θεωρία του για τις *μορφές εμφάνισης* των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων. Οι μορφές εμφάνισης διακρίνονται από την «ουσία», δηλαδή από τις εσωτερικές, κρυμμένες, *αιτιακές κανονικότητες* (ή *νόμους*), οι οποίες ρυθμίζουν τις κοινωνικές σχέσεις χωρίς να είναι ορατές στο επίπεδο των εμπειρικά παρατηρήσιμων φαινομένων. Αυτό που αυθορμήτως προσλαμβάνει η «κοινή λογική» από την πραγματικότητα δεν είναι παρά η «εξωτερική επιφάνεια» αυτού που πραγματικά υφίσταται, δηλαδή αυτού που ο Μαρξ, εναλλακτικά, περιγράφει ως «πραγματική σχέση» ή ως «κρυμμένο υπόβαθρο» των επιφαινομένων.⁶ Με τα λόγια του Μαρξ:

«η μορφή εμφάνισης κάνει αόρατη την πραγματική σχέση και την παρουσιάζει ακριβώς με αντίθετη όψη [...] ακριβώς όπως η φαινομενική κίνηση των ουρανίων σωμάτων γίνεται κατανοητή μόνο σε εκείνον που γνωρίζει την πραγματική, μη αντιληπτή όμως με τις αισθήσεις κίνησή τους» (Μαρξ 1978-α: 557, 331).

⁶ Ο Μαρξ γράφει: «Ότι στην εμφάνισή τους τα πράγματα εμφανίζονται συχνά ανεστραμμένα είναι γνωστό σ' όλες σχεδόν τις επιστήμες εκτός από την πολιτική οικονομία» (Μαρξ 1978-α: 554) και εξηγεί ότι οι μορφές εμφάνισης «αναπαράγονται άμεσα με αυθόρμητο τρόπο σαν μορφές σκέψης της καθημερινής ζωής» (Μαρξ 1978-α: 559), που καθιστούν αόρατο «το κρυμμένο τους υπόβαθρο» (Μαρξ 1978-α: 559 & MEW τ. 23: 564). Συνδέει επομένως την παραδοσιακή φιλοσοφική διχοτομία ανάμεσα στο *είναι* και το *φαίνεσθαι* με τη διαδικασία δημιουργίας αφενός ιδεολογικών παραστάσεων και αφετέρου επιστημονικών εννοιών που αντιπαράτιθενται στην κοινή πεποίθηση.

Η μεθοδολογική αυτή προσέγγιση έρχεται σε ρήξη με τον εμπειρισμό που χαρακτηρίζει την Κλασική Πολιτική Οικονομία, καθώς θεμελιώνεται στη θέση ότι αιτιακοί καθορισμοί των φαινομένων (και ειδικότερα η «αξιακή αντικειμενικότητα» του εμπορεύματος) δεν πρέπει να αναμένεται ότι θα εκδηλωθούν άμεσα στο επίπεδο της εμπειρίας:

«Η αξιακή αντικειμενικότητα [Wertgegenständlichkeit] των εμπορευμάτων διαφέρει κατά τούτο από τη χήρα Κουίκλυ ότι δεν ξέρεις από πού να την πιάσεις. Το αντίθετο ακριβώς απ' ό,τι γίνεται με τη χονδροειδή αισθητή αντικειμενικότητα [Gegenständlichkeit] των σωμάτων των εμπορευμάτων, δεν μπαίνει ούτε ένα άτομο φυσική ύλη στην αξιακή αντικειμενικότητά τους. Γι' αυτό όσο κι αν πιάσεις, όσο κι αν στριφογυρίσεις ένα ξεχωριστό εμπόρευμα, μένει άπιαστο σαν πράγμα αξίας [Wertding] [...] Η αξιακή αντικειμενικότητά τους είναι καθαρά κοινωνική [...] μπορεί να εκδηλώνεται *μονάχα στην κοινωνική σχέση του ενός εμπορεύματος με ένα άλλο εμπόρευμα*. Και πραγματικά, ξεκινήσαμε από την ανταλλακτική αξία ή από την ανταλλακτική σχέση των εμπορευμάτων για να βρούμε τα ίχνη της αξίας που κρύβεται μέσα τους. Τώρα πρέπει να ξαναγυρίσουμε στη μορφή αυτή εμφάνισης της αξίας» (Μαρξ 1978-α: 61-62, η έμφαση προστέθηκε).

Γίνεται λοιπόν προφανές ότι το Πρώτο Τμήμα του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* (αλλά και ειδικότερα το κεφ. 1), καθώς αναφέρεται στις ανταλλακτικές σχέσεις που αποτελούν την «αναγκαία μορφή εμφάνισης» της αξίας, αναφέρεται τόσο στην παραγωγή όσο και κυρίως στην κυκλοφορία των εμπορευμάτων.

Στο κεφ. 3 μάλιστα, ο Μαρξ επισημαίνει ότι ο καταμερισμός εργασίας (και ο ανταγωνισμός μεταξύ των εμπορευματοπαραγωγών) μετατρέπει ενίοτε σε «ζήτημα τύχης» τη διαδικασία αξιοποίησης, δηλαδή την αποκόμιση της προσδοκώμενης (κατά την παραγωγή) αξίας σε απτό (χρηματικό) αποτέλεσμα. Η *πραγματοποίηση* της

τιμής συντελείται με την πώληση. Κατά την πώληση μπορεί όμως η τιμή που είχε προϋπολογιστεί να αλλάξει, ή ακόμη και να ακυρωθεί το παραγμένο «εμπόρευμα» ως κοινωνικά έγκυρη μορφή αξίας χρήσης. Δηλαδή η ανταλλαγή αποτελεί το «salto mortale» (πήδημα θανάτου) του εμπορεύματος, όπου είτε επικυρώνονται οι απαιτήσεις σε αξία, δηλαδή σε χρήμα, είτε όχι.:

«E — X. Πρώτη μεταμόρφωση του εμπορεύματος ή πούληση. Η μεταπήδηση της αξίας του εμπορεύματος από το σώμα τού εμπορεύματος στο σώμα του χρυσού είναι, όπως σημείωσα αλλού, το Salto mortale του εμπορεύματος. [...] Γενική όμως κοινωνικά ισχύουσα ισοδύναμη μορφή παίρνει μόνο στο χρήμα, και το χρήμα βρίσκεται σε ξένη τσέπη. [...] Αλλά χωρίς την άδεια και πίσω από την πλάτη του υφαντή μας άρχισαν να αναταράσσονται οι από παλιά εγγυημένοι όροι παραγωγής της υφαντικής του πανιού. Αυτό που χτες χωρίς αμφιβολία ήταν κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας για την παραγωγή ενός πήχη πανιού, παύει σήμερα να είναι τέτοιος, πράγμα που το τονίζει με ζήλο ο κάτοχος του χρήματος με βάση τα τιμολόγια διαφόρων ανταγωνιστών του φίλου μας. [...] Ο καταμερισμός της εργασίας μετατρέπει το προϊόν της εργασίας σε εμπόρευμα και κάνει έτσι αναγκαία τη μετατροπή του σε χρήμα. Ταυτόχρονα μετατρέπει σε ζήτημα τύχης το αν θα πετύχει αυτή η μετουσίωση» (Μαρξ 1978-α: 118, 119-120, έμφαση προστέθηκε).

Η σφαίρα της κυκλοφορίας, μέσω του ανταγωνισμού των ατομικών κεφαλαίων που τα μετατρέπει σε συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο, σε καπιταλιστική οικονομία με τους προσίδιους νόμους της,⁷ λειτουργεί ως καθορισμός διαμόρφωσης της αξίας των εμπορευμάτων, επομένως και της ποσότητας αφηρημένης εργασίας που έχει ενσωματωθεί σε αυτά. Επομένως έχει δίκιο ο Χάινριχ (2017: 65) όταν γράφει «αν η αξία και το αξιακό μέγεθος προσδιορίζονται στη σφαίρα της παραγωγής ή στη

⁷ «Ο ελεύθερος ανταγωνισμός είναι η πραγματική ανάπτυξη του κεφαλαίου. Μέσα από τον ανταγωνισμό διαμορφώνεται η εξωτερική αναγκαιότητα για το επιμέρους κεφάλαιο, πράγμα που αντιστοιχεί στη φύση του κεφαλαίου, του τρόπου παραγωγής που θεμελιώνεται στο κεφάλαιο, πράγμα που αντιστοιχεί στην έννοια του κεφαλαίου» (Μαρξ 1990: 498). Βλ. σχετικά Μηλιός, Δημούλης & Οικονομάκης 2005: 177-201.

σφαίρα της κυκλοφορίας (δηλαδή στη σφαίρα των αγοραπωλησιών) είναι το αποτέλεσμα μιας μοιραίας απλούστευσης».

Ή με τα λόγια του ίδιου του Μαρξ: «*Η ίδια η κυκλοφορία πρέπει να εμφανίζεται ως στιγμή της παραγωγής ανταλλακτικών αξιών (ως διαδικασία παραγωγής ανταλλακτικών αξιών)*» (Marx 2023: 116, η έμφαση προστέθηκε).

2.2. Το χρήμα ως κεφάλαιο

Είδαμε σε όσα προηγήθηκαν ότι η μαρξική θεώρηση δεν αναπαράγει το κλασικό (και νεοκλασικό) μοντέλο του αντιπραγματισμού (της ανταλλαγής εμπορεύματος με εμπόρευμα), καθότι θεωρεί ότι η ανταλλαγή *αναγκαστικά διαμεσολαβείται από το χρήμα*. Πρόκειται για μια χρηματική θεωρία της αξίας (μια χρηματική θεωρία της καπιταλιστικής οικονομίας), καθώς το χρήμα ερμηνεύεται ως αναγκαίο-ενδογενές στοιχείο των οικονομικών σχέσεων. Ακόμα και η απλούστερη πράξη, αυτή της ανταλλαγής δύο εμπορευμάτων πρέπει να γίνει κατανοητή ως μια διαδικασία αποτελούμενη από δύο διαδοχικές πράξεις εγχρήματης συναλλαγής, μιας πώλησης που ακολουθείται από μία αγορά, σύμφωνα με τον τύπο E-X, X-E (όπου το E συμβολίζει το εμπόρευμα και το X το χρήμα). Στο εγχρήματο αυτό πλαίσιο, ροπή του χρήματος είναι να ανεξαρτοποιείται από τον ρόλο του ως μέσου ανταλλαγής και μέτρου των τιμών:

«το προτσές της κυκλοφορίας δεν σβήνει όταν οι αξίες χρήσης αλλάζουν θέσεις και χέρια όπως γίνεται στην άμεση ανταλλαγή προϊόντων [...] Η κυκλοφορία εκκρίνει διαρκώς χρήμα» (Μαρξ 1978-α: 125).

Όπως ήδη σημειώσαμε, αντικείμενο της ανάλυσης του Μαρξ είναι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής (ΚΤΠ). Η μέθοδος που χρησιμοποιεί ο Μαρξ για να φέρει σε πέρας το θεωρητικό του έργο είναι η «σταδιακή οικοδόμηση» εννοιών, μέσα από τη μετάβαση σε διαφορετικά επίπεδα θεωρητικής αφαίρεσης και με τη

συνεχή εισαγωγή νέων προσδιορισμών σε αυτές τις έννοιες. Σε αυτό το πλαίσιο, η έννοια του χρήματος ως «γενικού ισοδυνάμου» δεν είναι η τελική, αλλά μια *διάμεση*, προσωρινή και ακόμη «ανώριμη» έννοια, στην πορεία οικοδόμησης της θεωρίας του χρήματος. Το ίδιο ισχύει και για τη σφαίρα της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, η οποία σύμφωνα με τον Μαρξ αποτελεί το εξωτερικό περίβλημα ή την επιφάνεια της συνολικής καπιταλιστικής οικονομίας. Η σφαίρα της κυκλοφορίας αποτελεί *δομικό* χαρακτηριστικό του ΚΤΠ, πράγμα που δεν συμβαίνει σε άλλους τρόπους παραγωγής που υπήρξαν ιστορικά κυρίαρχοι.

«ολόκληρο το σύστημα της αστικής παραγωγής δεν μπορεί παρά να προϋποτίθεται προκειμένου η ανταλλακτική αξία να εμφανίζεται ως ένα απλό σημείο εκκίνησης στην επιφάνεια και η διαδικασία της ανταλλαγής, όπως αποκαλύπτεται στην απλή κυκλοφορία, ως ο απλός *κοινωνικός μεταβολισμός*, ο οποίος όμως περιλαμβάνει το σύνολο της παραγωγής καθώς και της κατανάλωσης» (Μαρξ 2023: 81).

Από τη στιγμή που εισάγει την έννοια του χρήματος ως γενικού ισοδυνάμου, ο Μαρξ εμμένει στην άποψη ότι το χρήμα τείνει να λειτουργήσει ως «αυτοσκοπός» (αναφερόμενος ειδικότερα στον θησαυρισμό, το μέσο πληρωμής, και το παγκόσμιο χρήμα – Μαρξ 1978-α: 142-158). Εδώ εισάγεται η έννοια του χρηματικού κεφαλαίου με την (προσωρινή και ακόμα «ανώριμη») σημασία του: *χρήμα που λειτουργεί ως αυτοσκοπός*.

Για να μπορέσει να λειτουργήσει ως αυτοσκοπός, το χρήμα πρέπει να κινείται στη σφαίρα της κυκλοφορίας σύμφωνα με το σχήμα $X - E - X$. Εντούτοις, λόγω του ομογενούς χαρακτήρα του χρήματος, το σχήμα αυτό στερείται νοήματος, εκτός από την περίπτωση που περιγράφει μια ποσοτική μεταβολή, δηλαδή μια αύξηση στο μέγεθος της αξίας: Ο σκοπός αυτής της κίνησης δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο παρά η συνεχής δημιουργία επιπλέον-χρήματος. Τα σχήμα γίνεται επομένως $X - E - X'$ όπου το X' συμβολίζει το $X + \Delta X$.

Βέβαια, το χρήμα μπορεί να λειτουργήσει ως τέτοιος «αυτοσκοπός» μόνο στην περίπτωση που έχει κυριαρχήσει στη σφαίρα παραγωγής και την έχει ενσωματώσει στην κυκλοφορία του ($X - E - X'$), δηλαδή όταν λειτουργεί ως κεφάλαιο. Η εκμετάλλευση της εργασίας στη σφαίρα παραγωγής συνιστά εδώ την πραγματική προϋπόθεση για την ενσωμάτωση της παραγωγής στην κυκλοφορία του χρήματος «ως αυτοσκοπού».

Ο κάτοχος χρήματος - καπιταλιστής εμφανίζεται στην αγορά ως ιδιοκτήτης του χρήματος (X) αγοράζοντας εμπορεύματα (E), τα οποία αποτελούνται από μέσα παραγωγής ($M\pi$) και εργασιακή δύναμη ($E\delta$). Στη διαδικασία παραγωγής (Π) καταναλώνει παραγωγικά τα E , για να δημιουργήσει μια εκροή εμπορευμάτων, ένα προϊόν (E') του οποίου η αξία να ξεπερνά αυτή του E . Τελικά πουλά αυτήν την εκροή για να εισπράξει ένα ποσό χρήματος (X') υψηλότερο σε σχέση με το (X).

$$X-E (= M\pi+E\delta) [\Pi-E']-X'$$

Το χρήμα περιγράφεται πλέον ως η «μορφή εμφάνισης» των κοινωνικών σχέσεων που χαρακτηρίζουν τον ΚΤΠ, *μορφή εμφάνισης του κεφαλαίου* και της κίνησής του: ($X-E-X+\Delta X$). Με τη διατύπωση του Μαρξ:

«Φάνηκε στην πορεία της παρουσιάσής μας το πώς η αξία, που εμφανίζεται σαν *αφαίρεση*, είναι δυνατή σαν τέτοια αφαίρεση μόνο από τη στιγμή που έχει τοποθετηθεί το χρήμα· αυτή η χρηματική κυκλοφορία οδηγεί από την άλλη μεριά στο κεφάλαιο, ώστε μπορεί να αναπτυχθεί ολοκληρωτικά μόνο στη βάση του κεφαλαίου· όπως και γενικά, μόνο πάνω στη δική του βάση *μπορεί η κυκλοφορία να καταλάβει όλα τα συνθετικά στοιχεία της παραγωγής*» (Μαρξ 1990: 596, η έμφαση προστέθηκε).

Στο πλαίσιο των καπιταλιστικών οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, η κίνηση του χρήματος ως κεφαλαίου προσδένει τη διαδικασία παραγωγής στη

διαδικασία κυκλοφορίας: Η παραγωγή εμπορευμάτων γίνεται μια φάση ή στιγμή (και πράγματι, για τη συνολική διαδικασία αξιοποίησης, η αποφασιστική στιγμή) του κυκλώματος του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου:

Με τα λόγια του ίδιου του Μαρξ:

«Το κεφάλαιο είναι χρήμα, το κεφάλαιο είναι εμπόρευμα. Στην πραγματικότητα όμως η αξία γίνεται εδώ το υποκείμενο ενός προτσές, μέσα στο οποίο αλλάζοντας διαρκώς μορφή, παίρνοντας πότε τη μορφή του χρήματος και πότε του εμπορεύματος, αλλάζει διαρκώς το ίδιο το μέγεθός της και αξιοποιείται [...]. Απόχτησε την απόκρυφη ιδιότητα να γεννάει αξία επειδή η ίδια είναι αξία [...]. Η αξία γίνεται επομένως αυξανόμενη αξία, αυξανόμενο χρήμα και σαν τέτοιο γίνεται κεφάλαιο [...]. Η κυκλοφορία του χρήματος σαν κεφάλαιο αποτελεί αυτοσκοπό [...] Γι' αυτό η κίνηση του κεφαλαίου είναι απεριόριστη. Σαν συνειδητός φορέας αυτής της κίνησης, ο κάτοχος του χρήματος γίνεται κεφαλαιοκράτης» (Μαρξ 1978-α: 167, 164-165, η έμφαση προστέθηκε).

Ο κεφαλαιοκράτης, ως «παραγωγός εμπορευμάτων», είναι ταυτόχρονα έμπορος: επιδιώκει να αγοράσει φτηνά (τα μέσα παραγωγής και την εργασιακή δύναμη) και να πουλήσει τα παραγόμενα προϊόντα ακριβά για να μεγιστοποιήσει το κέρδος του. Καθώς δρα λοιπόν εξίσου στη σφαίρα της παραγωγής και στη σφαίρα της κυκλοφορίας: ως προσωποποίηση της συνολικής κίνησης του κεφαλαίου, υποχρεώνεται τελικά όπως είπαμε να υποταχθεί, μέσα από τον ελεύθερο ανταγωνισμό, στους νόμους εξισορρόπησης, οι οποίοι είναι σύμφυτοι με την έννοια του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου, και ειδικότερα στη διαδικασία εξίσωσης του ποσοστού του κέρδους και στον σχηματισμό ενός (κατά τάση) μέσου ποσοστού κέρδους.

«Γιαυτό είναι αδύνατο ο εμπορευματοπαραγωγός να αξιοποιεί αξία και επομένως να μετατρέπει χρήμα ή εμπόρευμα σε κεφάλαιο έξω από τη σφαίρα της κυκλοφορίας, χωρίς νάρθει σε επαφή με άλλους κατόχους εμπορευμάτων. Το

κεφάλαιο λοιπόν δεν μπορεί να πηγάζει από την κυκλοφορία και εξίσου δεν μπορεί να μην πηγάζει από την κυκλοφορία. Πρέπει να πηγάζει ταυτόχρονα και μέσα σ' αυτήν και όχι μέσα σ' αυτήν» (Μαρξ 1978-α: 178).

Η λειτουργία του κεφαλαιοκράτη (της καπιταλιστικής επιχείρησης) ταυτόχρονα στις σφαίρες της κυκλοφορίας και της παραγωγής διαμεσολαβεί έμπρακτα την αφαίρεση του ειδικού χαρακτήρα των συγκεκριμένων εργασιών που περιέχουν τα εμπορεύματα και τη μετατροπή τους σε αφηρημένη εργασία. Διότι κάθε εμπόρευμα αποτιμά την αξία του σε χρήμα ή λογιστικό χρήμα – «χρήμα υπολογισμού» (Μαρξ 1978-α: 178) –, δηλαδή πρώτα μετατρέπεται, κατά τη στιγμή του υπολογισμού της αξίας του, «ιδεατά», και κατόπιν πραγματικά, με την πώληση, σε χρήμα.

Η υπαγωγή της διαδικασίας εργασίας στη διαδικασία αξιοποίησης σημαίνει ότι όλα τα στοιχεία που την καθορίζουν υφίστανται αφαίρεση, καθώς στο «λογιστήριο» της επιχείρησης το κάθε τι μετριέται χρηματικά. Η αφαίρεση επομένως πραγματοποιείται συνεχώς, αρχικά ιδεατά μέσω της «τιμολόγησης» και στη συνέχεια πραγματικά, μέσω της πώλησης. Η «αφαίρεση» δεν αποτελεί έτσι απλώς νοητική διαδικασία, όπου κάποιος αφαιρεί διαφορές για να προκύψει το κοινό υπόλοιπο, αλλά παρέμπει στην *κοινωνική οργάνωση* της αναπαράστασης των διαφορετικών εργασιών ως όμοιων, μέσω του χρήματος. Αυτή η διαδικασία αναπαράστασης (δηλαδή η «αφαίρεση») «διαγράφει/αφαιρεί» ό,τι τις καθιστά συγκεκριμένες/σκόπιμες δραστηριότητες ακριβώς διότι τις εμβαπτίζει όλες σε μία άλλη όμοια διάσταση: τη χρηματική διάσταση.

Το αφηρημένον, αποκτά έτσι μορφή εμφάνισης και αποτυπώνει την παρουσία του στο εμπειρικό επίπεδο.

Συμπερασματικά: Δεν υπάρχει κανένας άλλος τρόπος να αποφανθούμε για το πόση αφηρημένη εργασία δαπανήθηκε για την παραγωγή ενός εμπορεύματος συγκριτικά με κάποιο άλλο εμπόρευμα πέρα από το ποσό του χρήματος με το οποίο ανταλλάχθηκαν, δηλαδή τις σχετικές τιμές. Αν ένα εμπόρευμα δεν πουλιέται, δεν βρίσκει αγοραστές, αυτό δεν παραπέμπει σε μια ανισορροπία προσφοράς και ζήτη-

σης ή σε μια διακύμανση της αγοράς, αλλά στο ότι δεν περιέχει καθόλου αφηρημένη εργασία, ή ότι η συγκεκριμένη εργασία που δαπανήθηκε δεν αποτέλεσε αξιοποιό διαδικασία.

3. Ο Μαρξ ως εκλεπτυσμένος Ρικάρντο. Αμηχανίες μαρξιστών

Από όσα προηγήθηκαν μπορούμε να συνοψίσουμε τα ακόλουθα: Η αξία ενός εμπορεύματος δεν μπορεί να ορισθεί καθεαυτή, αλλά μόνο μέσω της *μορφής εμφάνισής της*· δεν μπορεί να ορισθεί ξεχωριστά απ' όλα τα άλλα εμπορεύματα αλλά μόνο σε σχέση με αυτά, εντός της *διαδικασίας ανταλλαγής*. Αυτή η σχέση ανταλλακτικών αξιών υλοποιείται μέσω του *χρήματος*. Στο μαρξικό σύστημα δεν υπάρχει κάποια άλλη «απτή εκδήλωση» της (αφηρημένης) εργασίας ή κάποια άλλη ποσοτικά προσδιορισμένη μορφή εμφάνισης (ή μέτρησης) της αξίας.

Συνάγεται έτσι ότι η υπεραξία (το κέρδος) δεν αποτελεί παρακράτηση από την εργασία που δαπάνησε ο εργάτης για την παραγωγή των προϊόντων, αλλά μια εμμενή σχέση στην (κάθε) καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής: ο εργάτης πληρώνεται με το χρηματικό αντίτιμο που αντιστοιχεί στο εμπόρευμα που πουλάει (την εργασιακή του δύναμη), ενώ το συνολικό χρηματικό έσοδο από την πώληση των παραγόμενων εμπορευμάτων (στο οποίο περιέχεται το κέρδος ως μορφή εμφάνισης της υπεραξίας) ανήκει στους καπιταλιστές.

Καθώς το χρήμα αποτελεί τη μοναδική *μορφή εμφάνισης* της αξιοπαραγωγού αφηρημένης εργασίας, οι δύο έννοιες, αφηρημένη εργασία και χρήμα, δεν ανήκουν στο ίδιο επίπεδο αφαίρεσης. Είναι *ασύμμετρες* και συνεπώς δεν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενα ποσοτικών συγκρίσεων και μαθηματικών υπολογισμών. Κατά το θεωρητικό σύστημα του Μαρξ είναι μόνο το χρήμα που ανήκει στον κόσμο των εμπειρικά απτών και μετρήσιμων κατηγοριών.

Εντούτοις, όπως είναι γνωστό, υπάρχει μια μαρξιστική παράδοση που ερμηνεύει τη μαρξική έννοια της αξίας σε αντιστοιχία με τη σχετική ρικαρδιανή έννοια, ως *μετρήσιμη ποσότητα* (αφηρημένης) *εργασίας* που έχει αντικειμενοποιηθεί σε κάθε

συγκεκριμένο εμπόρευμα, από την οποία προκύπτει, (ήδη στη σφαίρα της παραγωγής), η ανταλλακτική σχέση των εμπορευμάτων, ερήμην του χρήματος. Όπως και κατά την κλασική αντίληψη έχουμε την ανταλλαγή ανάμεσα σε δύο εμπορεύματα με βάση την ήδη υπάρχουσα και δυνάμενη να διαπιστωθεί κατά την παραγωγή «σχέση ισότητας».⁸ Προκύπτει έτσι μια *μη χρηματική* Πολιτική Οικονομία υλικών ροών (ποσοτήτων εργασίας), ουσιαστικά ως παραλλαγή της ρικαρδιανής σχολής.

Μάλιστα, η παράδοση αυτή, που σε πολλές χώρες είναι πλειοψηφική μεταξύ των μαρξιστών, θεωρώντας ότι η συνολικά δαπανώμενη σε μια οικονομία αφηρημένη εργασία αποτελεί ένα εμπειρικός από μετρήσιμο μέγεθος, υπολογίζει αριθμητικά την «εργασιακή αξία» όχι μόνο του κάθε εμπορεύματος αλλά και του χρήματος (της νομισματικής μονάδας).

Γράφει για παράδειγμα ο Fred Moseley: «Η ποσότητα χρήματος που αντιπροσωπεύει μία ώρα αφηρημένης εργασίας είναι ίση με το αντίστροφο της εργασιακής αξίας μιας μονάδας χρήματος» (Moseley 1993: 170). Μόνο που το μέγεθος «μία ώρα αφηρημένης εργασίας» δεν υπάρχει πουθενά στον κόσμο των εμπειρικών απτών και μετρήσιμων μεγεθών, συνεπώς είναι κενή περιεχομένου και η έννοια της «εργασιακής αξίας μιας μονάδας χρήματος». Πέραν τούτου, όπως ήδη εξηγήθηκε, το χρήμα, πρώτα απ' όλα ως γενικό ισοδύναμο, δεν κατέχει ανταλλακτική αξία, αλλά τη λειτουργία της έκφρασης της ανταλλακτικής αξίας όλων των εμπορευμάτων, που σημαίνει ότι δεν αποτελεί εμπόρευμα (ενότητα αξίας χρήσης και ανταλλακτικής αξίας). Επιπλέον, το χρήμα ως κεφάλαιο παράγεται ενδογενώς στην καπιταλιστική οικονομία και η κύρια μορφή του είναι το πιστωτικό χρήμα. (Βλ. Μηλιός, Δημούλης & Οικονομάκης 2005: 89-106).

Είναι άξιο προσοχής, ότι αυτός ο ρικαρδιανός μαρξισμός, καθώς δεν μπορεί να συλλάβει το γεγονός ότι η αξία δεν είναι καθαυτή μετρούμενη ποσότητα εργασίας, αλλά «κάτι καθαρά κοινωνικό», μια «υπερφυσική ιδιότητα» (Μαρξ 1978-α: 71) των

⁸ Χαρακτηριστική για την ισχύ και τη διάρκεια αυτής της παράδοσης είναι, για παράδειγμα, η ακόλουθη διατύπωση του Αντόνι Γκράμσι: «Με μια έννοια θα μπορούσε κάποιος να πει, πιστεύω, ότι η φιλοσοφία της πράξης [εννοεί τον Μαρξισμό] ισούται με Χέγκελ + Ντέιβιντ Ρικάρντο [...]. Να δημιουργηθεί η σύνδεση του Ρικάρντο με τον Χέγκελ και τον Ροβεσπιέρο» (Gramsci 2005: 400, 402).

εμπορευμάτων, θεωρεί πως όσοι μαρξιστές τονίζουν τη σημασία της *μορφής της αξίας* υποστηρίζουν, υποτίθεται, πως η αξία «ενός προϊόντος» εξαρτάται από τη «ζήτηση» αυτού του προϊόντος:

«Μια σημαντική συζήτηση στη μαρξιστική επιστήμη τις τελευταίες δεκαετίες ήταν η λεγόμενη “ερμηνεία της μορφής της αξίας” της θεωρίας του Μαρξ στο *Κεφάλαιο* (π.χ. Reuten και Williams, Arthur, Heinrich, Milios). Ένα σημαντικό σημείο της ερμηνείας της μορφής αξίας [...] είναι ότι η ποσότητα του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας [...] δεν καθορίζεται μόνο στην παραγωγή, αλλά *εξαρτάται επίσης από τη ζήτηση ενός προϊόντος*» (Moseley 2021: 1· η έμφαση προστέθηκε).

Φαίνεται έτσι να αναπαράγεται μια από «τις βασικές ελλείψεις της κλασικής πολιτικής οικονομίας». Να συλλαμβάνεται η μορφή της αξίας και το χρήμα «σαν κάτι το εξωτερικό για τη φύση του εμπορεύματος» (Μαρξ 1978-α: 94).

Μέρος II. Το χρηματοπιστωτικό σύστημα ως μηχανισμός χρηματοδότησης και πλαίσιο πειθάρχησης στο κεφάλαιο

4. Το δάνειο ως η κυρίαρχη μορφή χρήματος

Από την πρώτη ιστορική περίοδο κυριαρχίας του καπιταλισμού (βλ. π.χ. Kindleberger 1993: 37 επ.) το χρήμα που βρίσκεται στη διάθεση της οικονομίας δεν είναι μόνο τα *ρευστά διαθέσιμα* σε κυκλοφορία (χαρτονομίσματα, κέρματα, κλπ.) και τα *ρευστά διαθέσιμα που κατέχουν τα πιστωτικά ιδρύματα*, δηλαδή η λεγόμενη *νομισματική βάση*, αλλά η νομισματική βάση αυτή προσαυξημένη με τα δάνεια των ιδιωτών και των πιστωτικών ιδρυμάτων προς ιδιώτες και επιχειρήσεις, τα οποία (δάνεια) είναι πάντοτε ένα πολλαπλάσιο των ρευστών διαθεσίμων. Η έκδοση ενός δανείου συνοδεύεται από ένα *αξιόγραφο* (χρεόγραφο) που την πιστοποιεί, και αυτό

το αξιόγραφο λειτουργεί ως μορφή χρήματος. Επίσης, ήδη τον 19^ο αιώνα είχε διαμορφωθεί σε διεθνές επίπεδο ένα διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα στη βάση της στερλίνας, έτσι ώστε τα βρετανικά χρεόγραφα να λειτουργούν ως διεθνές χρήμα.⁹

Τα αξιόγραφα ως πιστωτικό χρήμα κυκλοφορούν με τη μορφή υποσχετικών γραμματίων (συναλλαγματικών), επιταγών (πιστωτικών λογαριασμών),¹⁰ δημόσιων και ιδιωτικών χρεογράφων (ομολόγων) κλπ., ενώ παράλληλα οι πράξεις συμψηφισμού που εκτελούνται μέσω του πιστωτικού συστήματος επιτρέπουν τη διεξαγωγή συναλλαγών χωρίς τη διαμεσολάβηση ρευστού χρήματος, έτσι ώστε η συνολική διαθέσιμη μάζα (προσφορά) χρήματος αλλά και η χρηματική κυκλοφορία να υπερβαίνει την κυκλοφορία ρευστού χρήματος (χαρτονομίσματος και μεταλλικού χρήματος).

Για παράδειγμα, όταν μια καπιταλιστική επιχείρηση αγοράζει εμπορεύματα από μια άλλη επιχείρηση, συνήθως δεν την εξοφλεί σε χρήμα, αλλά εκδίδει μια συναλλαγματική ως «δανειακό χρήμα» έναντι των εμπορευμάτων που αγοράζει από αυτήν.¹¹ Η συναλλαγματική αποτελεί «αποδεικτικό δανεισμού»: πιστοποιεί ότι ο εκδότης της (ο αγοραστής του εμπορεύματος) οφείλει να καταβάλει στο μέλλον (π.χ. σε ένα χρόνο) ένα συγκεκριμένο ποσό στον πωλητή του εμπορεύματος. Στο ποσό αυτό περιλαμβάνεται και ο τόκος του δανεισμού. Τη συναλλαγματική αυτή ο αποδέκτης της μπορεί να τη χρησιμοποιήσει ως «χρήμα» για την αγορά εμπορευμάτων από κάποια τρίτη επιχείρηση, ή να την εξαργυρώσει στην Κεντρική Τράπεζα (ΚΤ). Αν την εξαργυρώσει πριν την ημερομηνία λήξης της (την προεξοφλήσει) η ΚΤ θα αφαιρέσει (θα ιδιοποιηθεί) ένα ποσό, που αντιστοιχεί στον τόκο: στο ύψος του επιτοκίου (π.χ. 2% ετησίως) επί τον χρόνο μέχρι την ημερομηνία λήξης (π.χ. 1/2 έτος). Ομοίως, οι χορηγήσεις και τα δάνεια μιας εμπορικής τράπεζας

⁹ Σύμφωνα με τον Kindleberger, στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, «με τα έντοκα γραμμάτια στερλίνας να είναι διεθνώς διαπραγματεύσιμα, χρησιμεύοντας ως στενό υποκατάστατο του χρήματος σε ξένες χώρες, και το επιτόκιο τους να διαμορφώνεται στο Λονδίνο, ο κανόνας του χρυσού ήταν ένα σύστημα της στερλίνας» (Kindleberger 1993: 73).

¹⁰ «Στη θέση των χάρτινων τραπεζογραμματίων μπορεί η τράπεζα να ανοίξει στον Α ένα πιστωτικό λογαριασμό, οπότε ο Α, ο χρεώστης της τράπεζας, μετατρέπεται σε φανταστικό καταθέτη της» (Μαρξ 197-β: 578).

¹¹ «Η προκαταβολή του χρήματος που πρέπει να λάβει χώρα στη διαδικασία της αναπαραγωγής εμφανίζεται ως προκαταβολή δανεισμένου χρήματος» (Μαρξ 1978-β: 636, MEW 25: 522).

είναι πάντοτε πολλαπλάσιας αξίας των ρευστών διαθεσίμων της: οι τράπεζες υποχρεώνονται να διατηρούν ως ρευστά διαθέσιμα μόνο ένα μικρό μέρος των δανείων που χορηγούν.

Η Κλασική Πολιτική Οικονομία, αλλά και οι κλασικές αναγνώσεις του Μαρξ υποστηρίζουν ότι όλες οι μορφές χρήματος ανάγονται αναγκαστικά στο ρευστό χρήμα ως *παραγόμενο* εμπόρευμα (χρυσός, άργυρος κλπ.), η («εσωτερική») αξία του οποίου (που καθορίζεται από τον χρόνο παραγωγής του χρηματικού εμπορεύματος) ρυθμίζει σε τελική ανάλυση το μέτρο των τιμών.

Αντίθετα με αυτές τις προσεγγίσεις, η ανάλυση του Μαρξ που συζητήσαμε θεμελιώνει μια ριζικά διαφορετική θέση: Το «εμπορευματικό χρήμα», όπως και κάθε μορφή χρήματος, εξ ορισμού *δεν αποτελεί εμπόρευμα*. Αποτελεί την απτή αξιακή διάσταση των εμπορευμάτων στο πλαίσιο της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας, του «εξωτερικού περιβλήματος» της συνολικής διαδικασίας καπιταλιστικής παραγωγής. Πρόκειται για την «πραγμοποίηση» σχέσεων που απορρέουν από (και συνδέονται με) τα δομικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και γι' αυτό η κατανόησή της προϋποθέτει την έννοια του κεφαλαίου. Το «πράγμα» που αντικειμενοποιεί την οικονομική σχέση μπορεί προφανώς να πάρει οποιαδήποτε μορφή πέραν αυτής του παραγόμενου αντικειμένου.

Για τον λόγο αυτό, ακόμα και το μεταλλικό χρήμα δεν είναι ένα εμπόρευμα όπως τα άλλα, αλλά ένα «αντικείμενο» που στο σώμα του αντιπροσωπεύεται η αξία, που, με τα λόγια του Μαρξ, «είναι η υλική υπόσταση του αφηρημένου πλούτου» (Μαρξ 2009: 177). Στα *Grundrisse* η θέση αυτή του Μαρξ διατυπώνεται ως εξής:

«Το εμπόρευμα πρέπει να ανταλλαγεί μ' ένα τρίτο πράγμα, που να μην είναι πάλι κι αυτό ένα ξεχωριστό εμπόρευμα αλλά το σύμβολο του εμπορεύματος ως εμπορεύματος, της ίδιας της ανταλλακτικής αξίας του εμπορεύματος. *Που να αντιπροσωπεύει, ας πούμε, τον χρόνο εργασίας σαν τέτοιο* – ας πούμε ένα κομμάτι χαρτί ή πετσί που να αντιπροσωπεύει ένα κλασματικό μέρος χρόνου εργασίας. (Ένα τέτοιο σύμβολο προϋποθέτει τη γενική αναγνώριση. Δεν μπορεί

να είναι παρά μόνο κοινωνικό σύμβολο. Δεν εκφράζει, πραγματικά, παρά μια κοινωνική σχέση)» (Μαρξ 1989: 99).

Το χρήμα δεν είναι ο «εκπρόσωπος» ενός παραγμένου «υλικού», ή ενός εμπορεύματος, αλλά η «ενσάρκωση» της κεφαλαιακής σχέσης: Μπορεί επομένως να παράγεται στο πλαίσιο της διευρυνόμενης αναπαραγωγής αυτής της σχέσης, και αυτό ακριβώς γίνεται όταν π.χ. μια επιχείρηση εκδίδει μια συναλλαγματική προς όφελος μιας άλλης επιχείρησης: Η συναλλαγματική ως «νέο χρήμα», που δημιουργείται ακριβώς τη στιγμή της συναλλαγής.

Το πιστωτικό σύστημα, επομένως, δεν εκχωρεί κάποια ήδη υπάρχουσα (ανήκουσα στις τράπεζες ή στους καταθέτες τους) ποσότητα χρήματος, αλλά δημιουργεί επιπλέον – πιστωτικό – χρήμα (καθώς το πιστωτικό χρήμα δημιουργείται τη στιγμή ακριβώς της σύναψης του δανείου, χωρίς να αντλείται από κάποιο θησαυροφυλάκιο), δηλαδή διευρύνει, ανάλογα με τη συγκυρία τα όρια της διαδικασίας $X \rightarrow E (=M\pi + E\delta)$ $[Π - E'] \rightarrow X'$ του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου. Μέσω της διαδικασίας αυτής ο δανειστής (π.χ. η τράπεζα) θα καρπωθεί τόκους, που θα του επιτρέψουν να διευρύνει περαιτέρω, εφόσον η συγκυρία το απαιτεί, τα δάνεια και τις χορηγήσεις του. Με τον τρόπο αυτό δημιουργεί τις προϋποθέσεις παραγωγής κέρδους, στην έκταση που το επιτρέπει η εκάστοτε συγκυρία.

Ο τόκος δεν είναι παρά ένα τμήμα του κέρδους που ο δανειζόμενος καπιταλιστής παράγει κατά τη διαδικασία $X - E - (X + \Delta X)$.¹² Το ΔX , δηλαδή, διανέμεται σε ΔX_e (το μέρος του κέρδους που μένει στην επιχείρηση που σύναψε το δάνειο: «επιχειρηματικό κέρδος») και ΔX_r (το μέρος του κέρδους που πληρώνεται ως τόκος στον δανειστή της επιχείρησης).

Όπως σημειώνει ο Μαρξ, με την ανάπτυξη των καπιταλιστικών οικονομικών σχέσεων το πιστωτικό χρήμα γίνεται η κύρια μορφή χρήματος: Ο καπιταλισμός

¹² Αν ο δανειζόμενος δεν είναι επιχειρηματίας αλλά π.χ. ένα νοικοκυριό μισθωτών, ο τόκος πληρώνεται από το εισόδημά τους. Η διαδικασία δανεισμού δημιουργεί για το νοικοκυριό έναν «ισολογισμό», με ενεργητικό, π.χ., την εξοχική κατοικία που αγοράστηκε με το στεγαστικό δάνειο, και παθητικό το ίδιο το δάνειο.

πρέπει να θεωρείται όχι απλώς ως χρηματική οικονομία αλλά ως η οικονομία της πίστης. Πρόκειται για:

«ένα σύστημα παραγωγής στο οποίο όλη η συνοχή της διαδικασίας αναπαραγωγής στηρίζεται στην πίστη» (Μαρξ 1978-β: 617).

«Αυτός ο κοινωνικός χαρακτήρας του κεφαλαίου πετυχαίνεται και πραγματοποιείται πέρα για πέρα μόνο με την πλήρη ανάπτυξη του πιστωτικού και τραπεζικού συστήματος [...]. Το τραπεζικό σύστημα, υποκαθιστώντας το χρήμα με διάφορες μορφές πιστωτικής κυκλοφορίας, δείχνει ακόμα, ότι το χρήμα δεν είναι στην πραγματικότητα τίποτε άλλο από μια ιδιαίτερη έκφραση του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας και των προϊόντων της» (Μαρξ 1978-β: 758).

Ο τόκος, ενώ αποτελεί την απαίτηση του δανειστή σε μελλοντικές αξίες (σε μια μελλοντική παραγωγή), εμφανίζεται σαν «αμοιβή» του δανείου καθαυτού, σαν χρήμα που ξεπήδησε αυτόματα από το (δανειακό) χρήμα, σαν ένα ΔX που απορρέει άμεσα από το ίδιο το X , στο «κύκλωμα» $X-X'$ (όπου $X'=X+\Delta X$).

Έτσι, στο πλαίσιο των συνολικών καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, ο τόκος, ενώ αποτελεί απαίτηση της ιδιοκτησίας έναντι της εργασίας (διότι προκύπτει από την παραγόμενη υπεραξία), παίρνει τη μορφή μιας «φетиχιστικής» τάξης πραγμάτων:

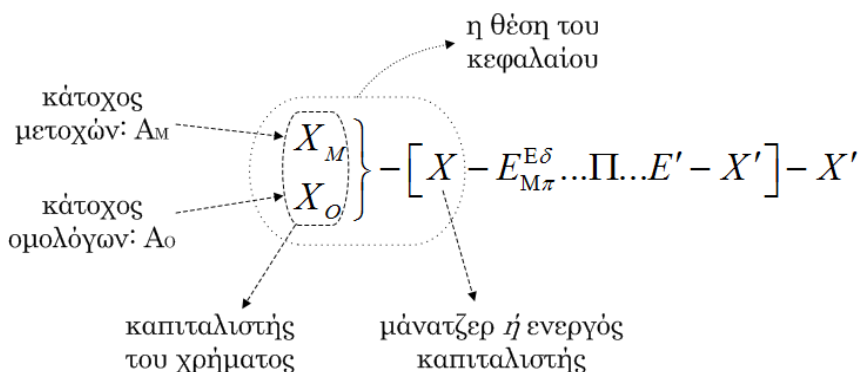
«ο τόκος φαίνεται τότε ότι πηγάζει ανεξάρτητα από τη μισθωτή εργασία του εργάτη και από την εργασία του ίδιου του κεφαλαιοκράτη, ότι πηγάζει από το κεφάλαιο, σαν από δική του ανεξάρτητη πηγή. Αν αρχικά, στην επιφάνεια της κυκλοφορίας το κεφάλαιο εμφανιζόταν σαν κεφάλαιο-φetiχ, σαν αξία που παράγει αξία, τώρα εμφανίζεται πάλι με τη μορφή του τοκοφόρου κεφαλαίου στην πιο αποξενωμένη και πιο ιδιόμορφη μορφή του» (Μαρξ 1978-β: 1018).

«Στο τοκοφόρο κεφάλαιο ολοκληρώνεται η αντίληψη του κεφαλαίου-φetiχ, η αντίληψη που αποδίδει στο συσσωρευμένο προϊόν της εργασίας, το παγιωμένο

επιπλέον με τη μορφή του χρήματος, τη δύναμη να παράγει, χάρη σε μια έμφυτη μυστική ιδιότητα, σαν καθαρό αυτόματο, υπεραξία σε γεωμετρική πρόοδο» (Μαρξ 1978-β: 502-3).

5. Το «πλασματικό κεφάλαιο» ως φετιχιστική πραγματοποίηση της κεφαλαιακής σχέσης

Ο Μαρξ συγκεκριμενοποιεί την ανάλυσή του για τον ρόλο του πιστωτικού συστήματος δείχνοντας ότι στην πλέον γενική περίπτωση η θέση του κεφαλαίου καταλαμβάνεται από δύο υποκείμενα. Συγκεκριμένα από τον *καπιταλιστή του χρήματος* και από τον *ενεργό καπιταλιστή*.¹³ Τούτο σημαίνει ότι μία αναλυτική περιγραφή του καπιταλισμού δεν μπορεί να αγνοεί την *κυκλοφορία του τοκοφόρου κεφαλαίου*, η οποία αποδίδει όχι μόνο τη δομή του χρηματοπιστωτικού συστήματος αλλά και τη γενική και αναπτυγμένη μορφή κάθε κεφαλαιακής κίνησης. Η επιχειρηματολογία του Μαρξ συνοψίζεται στο παρακάτω σχήμα (Βλ. Σωτηρόπουλος, Μηλιός & Λαπατσιώρας 2019: 99 επ.).

Κατά την τέλεση του δανεισμού, ο καπιταλιστής του χρήματος A γίνεται αποδέκτης και κάτοχος ενός *χρεογράφου* ή *αξιογράφου* A , δηλαδή μιας γραπτής υπόσχεσης πληρωμής (που αναγκαστικά έχει ενδεχομενικό χαρακτήρα) από τον

¹³ Η ανάλυση που ακολουθεί συνοψίζει το βασικό πλαίσιο του μαρξικού επιχειρήματος για την κίνηση του τοκοφόρου κεφαλαίου στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* (Μαρξ 1978-β, κεφ. 21, 22, 23, 24, 29, 30· ειδικότερα: 472-73, 483, 491, 494, 495).

ενεργό καπιταλιστή Β. Η υπόσχεση αυτή πιστοποιεί ότι ο Α εξακολουθεί να παραμένει ιδιοκτήτης του χρηματικού κεφαλαίου Χ. Δεν μεταβιβάζει το κεφάλαιό του στον Β, αλλά του εκχωρεί τη δυνατότητα να το χρησιμοποιήσει για κάποιο διάστημα.

Θα αναγνωρίσουμε δύο γενικούς τύπους χρεογράφων: τα *ομόλογα* A_0 και τις *μετοχές* A_M . Στην πρώτη περίπτωση, η επιχείρηση δεσμεύεται να καταβάλλει σταθερές και προσυμφωνημένες χρηματοοικονομικές πληρωμές ανεξάρτητα από την οικονομική της κερδοφορία. Στη δεύτερη περίπτωση, εξασφαλίζει δανειακό κεφάλαιο πουλώντας τμήμα της ιδιοκτησίας της, γεγονός που τη δεσμεύει να αποδίδει μερίσματα ανάλογα με τα κέρδη της. Στην τυπική για τον καπιταλισμό μορφή της μετοχικής εταιρίας, ο κεφαλαιοκράτης Β αντιπροσωπεύει τον μάνατζερ, ενώ ο κεφαλαιοκράτης Α τον νομικό ιδιοκτήτη.

Σε κάθε περίπτωση, στα χέρια του Β η ποσότητα Χ λειτουργεί ως κεφάλαιο. Το χρήμα, αποτελώντας την αυτοτελή μορφή εμφάνισης της αξίας των εμπορευμάτων, δίνει τη δυνατότητα στον ενεργό καπιταλιστή Β να αγοράσει τα απαραίτητα μέσα παραγωγής (Μπ) και την αναγκαία εργασιακή δύναμη (Εδ), ώστε να οργανώσει την παραγωγική διαδικασία. Το χρηματικό απόθεμα που έχει πλέον στη διάθεσή του ο Β αποτελεί υλική έκφραση της κοινωνικής εξουσίας του να θέτει σε κίνηση αλλά και να ελέγχει την παραγωγική διαδικασία.

Η ανάλυση αυτή έχει τέσσερις πολύ βασικές συνέπειες:

Πρώτον, η θέση του κεφαλαίου (η ενσάρκωση των εξουσιών που ορίζονται από τη δομή των σχέσεων παραγωγής) *καταλαμβάνεται από κοινού τόσο από τον καπιταλιστή του χρήματος όσο και από τον ενεργό καπιταλιστή*. Με άλλα λόγια, η θέση του κεφαλαίου καταλαμβάνεται από παράγοντες τόσο «εσωτερικούς» της επιχείρησης (μάνατζερ) όσο και «εξωτερικούς» αυτής (κάτοχοι χρεογράφων). Σύμφωνα με τα λόγια του Μαρξ:

«[Σ]το προτσές της αναπαραγωγής ο ενεργός κεφαλαιοκράτης αντιπροσωπεύει απέναντι στους μισθωτούς εργάτες το κεφάλαιο σαν ξένη ιδιοκτησία, ο δε

κεφαλαιοκράτης του χρήματος, αντιπροσωπευόμενος από τον ενεργό κεφαλαιοκράτη, συμμετέχει στην εκμετάλλευση της εργασίας» (Μαρξ 1978-β: 480).

Οι δευτερεύουσες αντιφάσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στους μάνατζερ και τους μεγάλους επενδυτές είναι υπαρκτές, αλλά οπωσδήποτε δευτερεύουσες ως προς την αντίφαση κεφαλαίου-εργασίας και αφορούν ένα πιο συγκεκριμένο επίπεδο ανάλυσης.

Δεύτερον, η καθαρή μορφή της νομικής ιδιοκτησίας κεφαλαίου (είτε πρόκειται για χρήμα είτε για παραγωγικό κεφάλαιο) αποτελεί *χρηματοοικονομικό τίτλο*. Ο τίτλος ιδιοκτησίας είναι ένα «χάρτινο διπλότυπο» είτε του εκχωρούμενου χρηματικού κεφαλαίου στην περίπτωση του ομολόγου A_O , είτε του υλικού κεφαλαίου στην περίπτωση της μετοχής A_M . Αυτοί οι τίτλοι αποτελούν «διαπραγματεύσιμες αξίες» στη δευτερογενή χρηματαγορά, δηλαδή πωλούνται και αγοράζονται (στις χρηματαγορές) ακριβώς όπως συμβαίνει γενικά με τα εμπορεύματα. Γράφει ο Μαρξ:

«Το κεφάλαιο εμφανίζεται σαν μυστηριώδης και αυτοδημιουργός πηγή του τόκου, της δικής του αύξησης. Το *πράγμα* (χρήμα, εμπόρευμα, αξία) σαν απλό πράγμα είναι τώρα κεφάλαιο και το κεφάλαιο εμφανίζεται τώρα σαν απλό πράγμα. Το αποτέλεσμα του συνολικού προτσές αναπαραγωγής εμφανίζεται σαν μια ιδιότητα που ανήκει σαν τέτοια σε ένα πράγμα. [...] Γι' αυτό, στο τοκοφόρο κεφάλαιο ξεχωρίζει καθαρά αυτό το αυτόματο φετίχ, η αυτοαξιοποιούμενη αξία, το χρήμα που γεννάει χρήμα, και με τη μορφή αυτή δεν έχει πια ούτε ένα σημάδι που να δείχνει την καταγωγή του. Η κοινωνική σχέση ολοκληρώθηκε σαν σχέση ενός πράγματος, του χρήματος, προς τον ίδιο τον εαυτό του [...]. Με την ιδιότητα αυτή του δυνητικού κεφαλαίου, του μέσου για την παραγωγή του κέρδους, το χρήμα γίνεται εμπόρευμα, ένα εμπόρευμα όμως *sui generis*. Ή πράγμα που καταλήγει στο ίδιο, το κεφάλαιο σαν κεφάλαιο γίνεται εμπόρευμα» (Μαρξ 1978-β: 428, 494).

Οι διατυπώσεις του Μαρξ θα πρέπει να διαβαστούν στο φως των επεξεργασιών του στο θέμα του φετιχισμού του εμπορεύματος που εκτίθενται στο πρώτο μέρος του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*.¹⁴ Πολύ συνοπτικά, η καπιταλιστική εκμετάλλευση εμφανίζεται ως ένα «πράγμα», ως ένα *sui generis* εμπόρευμα, ως ένας χρηματοπιστωτικός τίτλος. Η εμφάνιση αυτή αποτελεί μια αναπαράσταση της καπιταλιστικής πραγματικότητας που προήλθε από ιδέες, αντιλήψεις και θεωρητικά σχήματα τα οποία δεν γεννιούνται στο μυαλό των υποκειμένων, αλλά προκύπτουν και διατηρούνται από κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις. Με άλλα λόγια, ο φετιχισμός δεν συνιστά ένα υποκειμενικό φαινόμενο που βασίζεται σε αυταπάτες και προκαταλήψεις. Αναφέρεται σε μια οικονομική πραγματικότητα που μεσολαβείται από αντικείμενα (εμπορεύματα), τα οποία είναι πάντα δοσμένα υπό τη μορφή μιας αναπαράστασης.

Ο Μαρξ εισάγει λοιπόν την έννοια του *πλασματικού κεφαλαίου* για να περιγράψει τους χρηματοπιστωτικούς τίτλους που λειτουργούν ακριβώς ως *sui generis* εμπορεύματα. Η καθαρή (και πιο ανεπτυγμένη) μορφή εμφάνισης του κεφαλαίου είναι η πλασματική του μορφή.

Είναι πλασματική, όχι με την έννοια ότι είναι αποσυνδεδεμένη από τη λεγόμενη πραγματική οικονομία, όπως συχνά υποστηρίζεται, αλλά με την έννοια ότι πραγματοποιεί τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Υπογραμμίζει το γεγονός ότι οι κεφαλαιουχικοί τίτλοι συνιστούν τις πραγματοποιημένες μορφές εμφάνισης της κοινωνικής σχέσης του κεφαλαίου και γι' αυτό η αξιολόγησή τους συνδέεται με μια συγκεκριμένη οργανική αναπαράσταση των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας.

Οι αναπαραστάσεις αυτές είναι αντικειμενοποιημένες αντιλήψεις που συσκοτίζουν την ταξική φύση των καπιταλιστικών κοινωνιών και επιβάλλουν τον κατάλληλο τρόπο συμπεριφοράς που απαιτείται για την αποτελεσματική αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας.

¹⁴ Μαρξ 1978-α: 84-97. Για μια συνολική συζήτηση της μαρξικής έννοιας του φετιχισμού και των διαφόρων ερμηνειών της βλ. Μηλιός, Δημούλης & Οικονομάκης 2005, κεφ. 4.

Έτσι, η τιμή ενός χρεογράφου δεν προκύπτει ούτε από την ποσότητα («αξία») του προσφερόμενου χρήματος, αλλά ούτε και από την αξία των μέσων παραγωγής. Οι τίτλοι ιδιοκτησίας τιμολογούνται στη βάση του (μελλοντικού) εισοδήματος που «αναμένεται» να αποφέρουν στον ιδιοκτήτη τους (*κεφαλαιοποίηση* που ενσωματώνει όχι μόνο το τρέχον επιτόκιο αλλά και το ρίσκο επένδυσης), το οποίο βέβαια αποτελεί τμήμα της παραγόμενης υπεραξίας. Με την έννοια αυτή, ως *sui generis* εμπορεύματα διαγράφουν τη δική τους ιδιαίτερη κίνηση (Μαρξ 1978-β: 601-2, 589-91).

«Το σχηματισμό του πλασματικού κεφαλαίου τον ονομάζουν κεφαλαιοποίηση. [...] Η αγοραία αξία αυτών των χαρτιών είναι εν μέρει κερδοσκοπική, γιατί δεν καθορίζεται μόνο με βάση τα πραγματικά κέρδη, αλλά υπολογίζεται από τα πριν με βάση τα αναμενόμενα κέρδη της επιχείρησης» (Μαρξ 1978-β: 589, 590).

Τρίτον, η κάθε καπιταλιστική επιχείρηση υφίσταται με τη μορφή Ιανού: αφενός, ως μέσα παραγωγής (π.χ. το εργοστάσιο της «3E»), και αφετέρου, ως χρηματοπιστωτικά αξιόγραφα (οι μετοχές και τα ομόλογα της «3E»). Η χρηματοοικονομική «μορφή ύπαρξης» της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας – ως *υπόσχεση* και την ίδια στιγμή *απαίτηση* ιδιοποίησης της υπεραξίας που θα παραχθεί στο μέλλον – δημιουργεί ένα συνολικότερο πεδίο εντός του οποίου κάθε ροή εισοδήματος (π.χ. οι τόκοι από τα ομόλογα του δημοσίου, δηλαδή από το δημόσιο χρέος) μπορεί να θεωρηθεί ως έσοδο που αντιστοιχεί σε ένα «πλασματικό κεφάλαιο» (που δύναται να πωληθεί στις δευτερογενείς αγορές, Μαρξ όπ. π.: 589). Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του Μαρξ, η *δυνατότητα της τιτλοποίησης είναι εγγενής στην κίνηση του κεφαλαίου*.

6. Η χρηματοπιστωτική σφαίρα ως τεχνολογία εξουσίας

Η χρηματοπιστωτική σφαίρα ήταν ανέκαθεν παρούσα στον καπιταλισμό, ως μηχανισμός αφενός χρηματοδότησης και αφετέρου επιβολής κανόνων που αντιστοιχούν στο συμφέρον του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου.

Ας αναφέρουμε ένα φανταστικό παράδειγμα, το οποίο όμως απεικονίζει με απλουστευμένο τρόπο την πραγματικότητα. Ας υποθέσουμε, λοιπόν, ότι εκεί γύρω στα 1590 ο Έμπορος της Βενετίας του William Shakespeare πληροφορείται ότι ο Εβραίος της Μάλτας του Christopher Marlowe χρηματοδοτεί (δανείζει) επιχειρηματικές δραστηριότητες στη Μεσόγειο με χαμηλό επιτόκιο, 5%, υπό όρους. Επισκέπτεται λοιπόν τον Εβραίο της Μάλτας ζητώντας του να χρηματοδοτήσει με 5% ένα ταξίδι του πλοίου του από τη Βενετία στην Αίγυπτο για αγορά μπαχαρικών και υφασμάτων, και στη συνέχεια στο Άμστερνταμ και στο Λονδίνο για πώληση εκεί των προϊόντων και αγορά άλλων με προορισμό την αγορά της Βενετίας. Ο Εβραίος της Μάλτας, που έχει ήδη συλλέξει τις απαραίτητες πληροφορίες για τις επιχειρηματικές δραστηριότητες του Εμπόρου της Βενετίας, του δηλώνει ότι δεν μπορεί να του προσφέρει το δάνειο με επιτόκιο μικρότερο από 10%, προτάσσοντας τρεις λόγους: (α) ότι το πλοίο του Εμπόρου της Βενετίας αποπλέει κάθε χρόνο από τη Βενετία την πρώτη βδομάδα του Φεβρουαρίου, περίοδο έντονων θαλασσοταραχών στη Μεσόγειο· (β) ότι η Αίγυπτος από όπου αγοράζει τα «εξωτικά» προϊόντα συνταράσσεται από εσωτερικές συγκρούσεις και εξεγέρσεις· (γ) ότι τα πληρώματα που ναυτολογεί ο Έμπορος στη Βενετία έχουν επανειλημμένα απεργήσει τα τελευταία χρόνια, καθελώνοντας το πλοίο σε διάφορα λιμάνια, με την απαίτηση να τους καταβληθούν οι καθυστερούμενοι μισθοί, οι οποίοι επίσης είναι από τους ψηλότερους σε όλη τη Μεσόγειο.

Ο Εβραίος της Μάλτας, δηλαδή ο τραπεζίτης, έχει συμμετροποιήσει και ποσοτικοποιήσει στο ύψος του επιτοκίου τρεις ετερογενείς επιχειρηματικούς κινδύνους του Εμπόρου της Βενετίας (κινδύνους αναφορικά με την κερδοφορία της εφοπλιστικής εταιρίας), και συνακόλουθα τρία στοιχεία επισφάλειας του δανείου του: (α) έναν κίνδυνο που σχετίζεται με το φυσικό περιβάλλον, (β) ένα κίνδυνο που σχετίζεται με την πάλη των τάξεων εκτός επιχείρησης, στον τόπο παραγωγής των

προς μεταφορά εμπορευμάτων, και (γ) έναν κίνδυνο σχετιζόμενο με την ταξική σύγκρουση και τον ταξικό συσχετισμό δύναμης εντός της επιχείρησης. Ο Έμπορος της Βενετίας, για την κερδοφορία της επιχείρησης του οποίου είναι σημαντικός ο χαμηλός δανεισμός, υπόσχεται στον Εβραίο της Μάλτας ότι θα διορθώσει την κατάσταση και λαμβάνει τα μέτρα του. (α) Αποφασίζει να ξεκινήσει το ταξίδι στα μέσα Μαρτίου. (β) Καταφέρνει να εξασφαλίσει από το Αλγέρι την αγορά των «εξωτικών» προϊόντων που μεταποιεί περαιτέρω (μεταφέρει και πακετάρει σε κατάλληλη μορφή). (γ) Καλεί τα πληρώματά του και τους εξηγεί: «Όλοι στο ίδιο πλοίο ταξιδεύουμε. Αν βουλιάξει επιχειρηματικά θα καταστραφούμε όλοι, το συμφέρον όλων μας είναι να δανειστούμε φτηνά για να έχουμε ικανοποιητικά κέρδη και δουλειά για όλους. Αν δεν συναινέσετε στις συνθήκες εργασίας και τους υφιστάμενους μισθούς θα αναγκαστώ να ναυτολογήσω πληρώματα από περιοχές του βενετικού κράτους πέρα από την πόλη της Βενετίας: από τη Βερόνα, την Πάδοβα και τον Χάνδακα (το Ηράκλειο) ή την Κανέα (τα Χανιά)».

Τελικά ο δανειστής (η χρηματοπιστωτική σφαίρα) λειτούργησε ως μηχανισμός αξιολόγησης και αποτίμησης της ικανότητας της εφοπλιστικής επιχείρησης να παράγει κέρδη και επέβαλε τους ανάλογους όρους, ενισχύοντας τη θέση της διοίκησης (του κεφαλαίου) έναντι της εργασίας.

Το παράδειγμα που περιγράψαμε μπορεί να είναι φανταστικό, αλλά είναι απόλυτα «πραγματικό» εντός της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων. Όταν η χρηματοδότηση μιας μεγάλης εταιρείας εξαρτάται από τις χρηματαγορές, κάθε υποψία ανεπαρκούς αξιοποίησης (ακόμα και όταν αυτή είναι λανθασμένη) αυξάνει το κόστος χρηματοδότησης (αυξημένος χρηματοπιστωτικός κίνδυνος), μειώνει την πιθανότητα πραγματοποίησης της χρηματοδότησης και συμπιέζει τις τιμές των μετοχών και των ομολόγων. Οι δυνάμεις της εργασίας στο έντονα ανταγωνιστικό περιβάλλον της επιχείρησης, μπροστά σ' ένα τέτοιο κλίμα, αντιμετωπίζουν το δίλημμα τού να αποφασίσουν εάν αποδέχονται τους δυσμενείς όρους του εργοδότη, που συνεπάγονται εξασθένηση της διαπραγματευτικής τους θέσης, ή να συμβάλουν

μέσω της «άκαμπτης» μαχητικής τους στάσης στο ενδεχόμενο κλεισίματος της επιχείρησης (μεταφοράς του κεφαλαίου σε άλλες σφαίρες παραγωγής ή σε άλλες χώρες) ή εξαγοράς της.¹⁵ Η τελευταία εκδοχή είναι εξίσου δυσμενής για τους εργαζόμενους, γιατί θα συνοδεύεται από μια βίαιη αναδιάρθρωση των συνθηκών εργασίας. Τελικά, το δίλημμα δεν είναι μόνο υποθετικό, και μάλιστα διατυπώνεται «προληπτικά»: *ή αποδέχεσαι τους νόμους του κεφαλαίου, ή ζεις με μεγαλύτερη ανασφάλεια και ανεργία*. Το δίλημμα αυτό είναι εγγενές στη φύση του πλασματικού κεφαλαίου και η δραστηκότητά του δεν στηρίζεται κατά κύριο λόγο στην ποιότητα της πληροφορίας ή την αποτελεσματικότητα της αγοράς.

Η πίεση που μεταφέρουν οι χρηματοπιστωτικές αγορές αφορά τη συνολικότερη οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας, δηλαδή τη διαρκή αναδιοργάνωση της μορφής του συλλογικού εργαζομένου αλλά και των εισοδηματικών σχέσεων ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία.

Η οικονομική αναδιάρθρωση των επιχειρήσεων είναι συνώνυμη με την επιθετικότητα του κεφαλαίου απέναντι στην εργασία. Στον ανεπτυγμένο καπιταλισμό, ο κεντρικός ρόλος των χρηματαγορών δεν είναι επομένως μόνο για να παρέχει πιστωτικό χρήμα στις επιχειρήσεις. Για παράδειγμα, το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου μετοχών στις εισηγμένες επιχειρήσεις έχει να κάνει με συναλλαγές ανάμεσα σε μετόχους, γεγονός που δεν προσφέρει καινούργιο κεφάλαιο στις επιχειρήσεις.¹⁶ *Πίσω από την απαίτηση για μεγιστοποίηση της χρηματιστηριακής αξίας των επιχειρήσεων κρύβεται η διαρκής απαίτηση επιβολής στο εσωτερικό τους στρατηγικών εκμετάλλευσης που ευνοούν την αποτελεσματικότερη παραγωγή της υπεραξίας*. Ο συμπληρωματικός ρόλος των χρηματαγορών είναι να «παρακολουθεί» τη δυναμικότητα των ατομικών κεφαλαίων, διευκολύνοντας την εμπέδωση στο εσωτερικό τους στρατηγικών εκμετάλλευσης που να ευνοούν το κεφάλαιο. Εντός του χρηματοπιστωτικού συστήματος εμπορευματοποιούνται οι αξιώσεις σε

¹⁵ Υπάρχουν πολλά δυνατά σενάρια εντός των δύο αυτών ακραίων επιλογών, και άρα υπάρχει έδαφος για μαχητικό συνδικαλισμό. Το παράδειγμα επιχειρεί να αναδείξει τις γενικές τάσεις σε ένα αφηρημένο πλαίσιο ανάλυσης.

¹⁶ Όπως πολλές φορές έχει υποστηριχθεί στη σχετική βιβλιογραφία, τα χρηματιστήρια δεν αποτελούν τους βασικούς τόπους χρηματοδότησης των καπιταλιστικών επιχειρήσεων. Ακόμα και στις πλέον νεοφιλελεύθερες χώρες, όπως οι ΗΠΑ, η Βρετανία και η Αυστραλία, οι επενδύσεις χρηματοδοτούνται κυρίως μέσα από παρακρατηθέντα κέρδη, από έκδοση εταιρικών ομολόγων και από τραπεζικά δάνεια (βλ. π.χ. Bryan & Rafferty 2006).

μελλοντική παραγωγή υπεραξίας. Επομένως, η «πειθαρχία στην αγορά» θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως συνώνυμη της «πειθαρχίας στο κεφάλαιο».

Ο ενεργός κεφαλαιοκράτης (είτε πρόκειται για μικρό καπιταλιστή είτε για τους μάνατζερ των μεγάλων επιχειρήσεων) αποτελεί το σημείο συνάρθρωσης ανάμεσα σε δύο διακριτά πεδία της κίνησης του κεφαλαίου.

Από τη μία πλευρά, καλείται να οργανώσει με αποτελεσματικό τρόπο την παραγωγή της υπεραξίας στο εσωτερικό της παραγωγής. Σε γενικές γραμμές, μία τέτοια διαδικασία περιλαμβάνει τη διαρκή προσπάθεια εκσυγχρονισμού των μέσων παραγωγής, οικονομιών στη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου και μείωσης του μεριδίου της εργασίας στο καθαρό προϊόν.¹⁷ Όλες αυτές οι πρακτικές δεν είναι απλές «τεχνικές» αποφάσεις που πρέπει να παρθούν αλλά το μεταβλητό και αστάθμητο αποτέλεσμα της ταξικής πάλης.

Από την άλλη πλευρά, η επιχείρηση καλείται να «εκμεταλλευτεί» τις ευκαιρίες που παρέχει η χρηματοπιστωτική σφαίρα, να εξασφαλίσει φτηνές πιστώσεις και θετικές αξιολογήσεις του αξιόχρεού της, με άλλα λόγια υποχρεώνεται να «υποταχθεί» στους κανόνες που θέτει η χρηματοπιστωτική σφαίρα, οι οποίοι ενισχύουν και πάλι, όπως είδαμε, αυτή την εξουσία του κεφαλαίου απέναντι στην εργασία.

Βεβαίως, από τη στιγμή που το εσωτερικό της επιχείρησης είναι ένα πολιτικό πεδίο, η παραγωγή υπεραξίας ως διαδικασία «πάλης» που συναντά αντίσταση δεν είναι ποτέ πλήρως διασφαλισμένη. Οι *τεχνικές διαχείρισης κινδύνου*, οργανωμένες στην ίδια τη λειτουργία των «απελευθερωμένων» χρηματαγορών, αποτελούν κρίσιμο σημείο στη διαχείριση των αντιστάσεων της εργασίας, αλλά η τελική αποτελεσματικότητά τους κρίνεται στο πεδίο της πάλης των τάξεων.

Οι εγγενείς αυτές τάσεις, που χαρακτηρίζουν το καπιταλιστικό σύστημα από τη γέννησή του, ενισχύθηκαν εξαιρετικά κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ού} αιώνα και στον 21^ο αιώνα μέσα από την απελευθέρωση των περιορισμών που υπήρχαν στις χρηματαγορές και στις κινήσεις κεφαλαίων, την απορρύθμιση των τραπεζών, την

¹⁷ Μαρξ (1991: 170-240), Μηλιός, Δημούλης & Οικονομάκης (2005).

ανάπτυξη νέων χρηματοπιστωτικών εργαλείων που επιτρέπουν την εξω-τραπεζική χρηματοδότηση επιχειρήσεων και οργανισμών, και τελικά την κωδικοποίηση και σταθεροποίηση του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος κρατικών οικονομικών πολιτικών.

Ένα αποτέλεσμα των παραπάνω είναι η ανάγκη αυξημένης χρηματοδότησης (δανεισμού) των «ατομικών αναγκών», εφόσον δωρεάν παροχές αντικαθίστανται διαρκώς με εμπορεύματα που έχουν τιμή ή που περνάνε στον έλεγχο ενός ατομικού κεφαλαίου. Επομένως, δημιουργείται η βάση για την *αύξηση του χρέους των νοικοκυριών*, τα οποία έχουν πρόσβαση στο τραπεζικό σύστημα, ταυτόχρονα με τη δυνατότητα των τραπεζών να έχουν διείσδυση, όταν απαιτείται, σε νέα τμήματα αγοράς, όπως π.χ. τα φοιτητικά δάνεια, τα δάνεια «δεύτερης» κατηγορίας (subprimes) σε μετανάστες και επισφαλώς εργαζόμενους κλπ.

Επομένως, η διερεύνηση δυνητικών δανειοληπτών, δηλαδή η ενσωμάτωση στο πιστωτικό σύστημα ευρύτερων ομάδων πληθυσμού δεν είναι μόνο αποτέλεσμα της «απληστίας» των τραπεζών και των πάσης φύσεως επενδυτών αλλά *συνέπεια της συνολικής λειτουργίας του πιστωτικού συστήματος*.

Από μία διαφορετική οπτική, η συμπίεση των μισθών καθιστά και τις καταναλωτικές δαπάνες αντίστοιχα πιεζόμενες. Επομένως, η διαχείριση της συνολικής ζήτησης από την πλευρά του συλλογικού κεφαλαιοκράτη αναγκαστικά συνδέεται με λογικές λήψης «εναλλακτικών» μέτρων που διευκολύνουν την καταναλωτική πίστη (και όχι τις κρατικές δαπάνες και τη φορολόγηση του κεφαλαίου).

Η χρηματοπιστωτική διαμεσολάβηση αποτελεί μια *παραγωγική* καπιταλιστική δραστηριότητα: *εκμεταλλεύεται εργασία και παράγει υπεραξία σύμφωνα με τις καθιερωμένες καπιταλιστικές συνθήκες*.¹⁸

¹⁸ Ο Μαρξ γράφει σχετικά: «Η κεφαλαιοκρατική παραγωγή δεν είναι μόνο παραγωγή εμπορευμάτων, είναι στην ουσία παραγωγή υπεραξίας. Ο εργάτης δεν παράγει για τον εαυτό του, αλλά για το κεφάλαιο. Γι' αυτό δεν είναι πια αρκετό ότι γενικά παράγει. Πρέπει να παράγει υπεραξία. Παραγωγικός είναι μονάχα ο εργάτης εκείνος που παράγει υπεραξία για τον κεφαλαιοκράτη ή που εξυπηρετεί την αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου. Αν έχουμε το δικαίωμα να διαλέξουμε ένα παράδειγμα έξω από τη σφαίρα της υλικής παραγωγής, τότε ένας δάσκαλος είναι παραγωγικός εργάτης, όταν, όχι μόνο επεξεργάζεται παιδικά κεφάλια, μα τσακίζεται κι ο ίδιος στη δουλειά για να πλουτίζει ο επιχειρηματίας. Το ότι ο τελευταίος έχει τοποθετήσει τα κεφάλιά του σ' ένα εργοστάσιο εκπαίδευσης αντί σ' ένα εργοστάσιο λουκάνικων δεν αλλάζει τίποτα στη σχέση» (Μαρξ 1978-α: 525).

Αυτό σημαίνει ότι όπως και σε κάθε άλλη ατομική επιχείρηση, η εισαγωγή καινοτομιών στις χρηματοπιστωτικές επιχειρήσεις αποτελεί έκφραση του ανταγωνισμού που πηγάζει από την παραγωγή επιπλέον υπεραξίας. Οι ανταγωνιστικοί μεταξύ τους χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί πάντα επιδιώκουν να εισαγάγουν καινοτομίες για να δώσουν στον εαυτό τους ένα συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι των ανταγωνιστών τους, που εξασφαλίζει επιπλέον (πρόσθετο) κέρδος. Αυτή η τάση, η οποία είναι έμφυτη στη λειτουργία του κεφαλαίου, διαδίδει εύκολα τις χρηματοπιστωτικές καινοτομίες σε ολόκληρο τον κλάδο, μειώνοντας το κόστος των προσφερόμενων υπηρεσιών και κάνει τη χρηματοοικονομική καινοτομία ενδογενές στοιχείο του κυκλώματος του κεφαλαίου. Δεδομένων των κοινωνικών συσχετισμών δύναμης, οι τεχνικές αλλαγές και καινοτομίες στον χρηματοπιστωτικό τομέα πρέπει να θεωρηθούν ως προκύπτουσες από τις εγγενείς τάσεις που καθορίζουν το καπιταλιστικό σύστημα στο σύνολό του, δηλαδή, από τις τάσεις που ρυθμίζουν τη διευρυμένη αναπαραγωγή του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου.

Για παράδειγμα, ο Μαρξ υποστήριξε ότι η τεχνολογική καινοτομία μειώνει την αξία των αγαθών διαβίωσης και ως εκ τούτου την αξία του εκάστοτε δεδομένου μισθιακού καλαθιού εμπορευμάτων (το οποίο έχει προκύψει ως αποτέλεσμα της ταξικής πάλης). Έτσι, ο ίδιος «πραγματικός» μισθός (το υλικό μισθιακό καλάθι εμπορευμάτων) κοστίζει λιγότερο (στον καπιταλιστή) και αυξάνει την υπεραξία που παράγεται. Αυτό είναι, πράγματι, ένα γενικό αναλυτικό σχήμα, το οποίο θα πρέπει να επεκταθεί και στη χρηματοπιστωτική σφαίρα.

Η καινοτομία επιτρέπει στη χρηματοπιστωτική σφαίρα να αγγίξει διάφορες κατηγορίες νοικοκυριών (ακόμη και εκείνα που αγωνίζονται να επιβιώσουν με επισφαλείς θέσεις εργασίας) και μειώνει την ποσότητα των χρημάτων που ο καπιταλιστής πρέπει να πληρώσει για τον δεδομένο πραγματικό μισθό, δηλαδή το καθιερωμένο καλάθι των αγαθών που εξασφαλίζει την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης. Με απλά λόγια, αν ένα αυτοκίνητο είναι μέρος αυτού του καλαθιού, ένα μέσο νοικοκυριό μπορεί να το αντέξει οικονομικά με χαμηλότερο χρηματικό μισθό

στη βάση του τραπεζικού δανεισμού. Το ίδιο μπορεί να λεχθεί όσον αφορά την εκπαίδευση των παιδιών, την οικογενειακή στέγη, την ασφάλιση της υγείας, κλπ.

Στην πραγματικότητα, αυτή ακριβώς είναι μια πτυχή της λεγόμενης χρηματοπιστωτικοποίησης. Μια πολυσυζητημένη εξέλιξη της αφορά τη μεταφορά υψηλότερου κινδύνου στον τομέα των νοικοκυριών. Οι ισολογισμοί των νοικοκυριών έχουν αυξηθεί σημαντικά (και όχι μόνο το χρέος τους). Αυτό σημαίνει ότι τόσο το χρέος των νοικοκυριών όσο και τα περιουσιακά τους στοιχεία έχουν αυξηθεί σε σχέση με τα οικογενειακά εισοδήματα. Υπό το πρίσμα της παραπάνω ανάλυσης είναι προφανές ότι οι χρηματοοικονομικές καινοτομίες (τα subprime δάνεια ήταν απλώς ένα μικρό μέρος τους) δημιούργησαν τη δυνατότητα για σχετικές μειώσεις των χρηματικών μισθών.

Οι πρόσφατες τάσεις δείχνουν ότι τα υψηλά χρέη δημιουργούνται παράλληλα με τη συμπίεση των μισθών, τη μείωση του μεριδίου εισοδήματος (της εργασίας) και την αύξηση της ανισότητας.

Στο πνεύμα της ανάλυσης του Μαρξ, η φορά του βέλους της αιτιότητας είναι από την τεχνολογική καινοτομία των χρηματοπιστωτικών επιχειρήσεων προς τη μείωση των μισθών και όχι αντίστροφα, όπως υποστηρίζει η κυρίαρχη άποψη στις συζητήσεις των ετεροδόξων οικονομολόγων.

Ο αυξημένος δανεισμός των νοικοκυριών που βασίζεται στον ανταγωνισμό των χρηματοπιστωτικών καινοτομιών δίνει τη δυνατότητα ύπαρξης χαμηλότερων μισθών και όχι το αντίθετο. Από μαρξιστική άποψη είναι απολύτως παραπλανητικό να ανάγεται η σύγχρονη αύξηση του χρέους στην υποκατανάλωση των εργαζομένων ή τις κακές οικονομικές καπιταλιστικές επιδόσεις στις δυτικές κοινωνίες.¹⁹ Η ανάδυση της χρηματοπιστωτικής σφαίρας δεν συνεπάγεται έναν αδύναμο, αλλά έναν ισχυρό και βαθιά εμπεδωμένο καπιταλισμό, όταν ο τελευταίος γίνεται αντιληπτός ως σύστημα ταξικής εκμετάλλευσης και αξιοποίησης κεφαλαίου, σε αντιστοιχία με την ανάλυση του Μαρξ.

¹⁹ Είναι πράγματι πολύ δύσκολο να φανταστεί κανείς μια διαφορετική αιτιολογία για μεγάλο χρονικό διάστημα: αν τα νοικοκυριά αντιμετωπίζουν μια συνεχή συμπίεση των εισοδημάτων τους, το τελευταίο πράγμα που θα κάνουν είναι να συσσωρεύσουν περισσότερο χρέος.

Η έμφαση αποκλειστικά και μόνο στο χρέος κρύβει άλλες σημαντικές πλευρές της ίδιας της διαδικασίας χρηματιστικοποίησης. Η χρηματιστικοποίηση των νοικοκυριών βασίζεται στην κεφαλαιοποίηση τόσο του κόστους όσο και των εισοδημάτων των νοικοκυριών. Ένα νοικοκυριό μπορεί να δανειστεί για να αγοράσει ένα ακίνητο, αλλά η συναλλαγή αυτή προσθέτει ένα περιουσιακό στοιχείο (σπίτι) και μια υποχρέωση (τραπεζικό δάνειο) στον ισολογισμό της οικογένειας. Αλλά πάνω απ' όλα, η ίδια συναλλαγή βασίζεται κατά κύριο λόγο στην κεφαλαιοποίηση (τιτλοποίηση) των μισθιακών ροών (μισθιακή σχέση), η οποία εμφανίζεται ως περιουσιακό στοιχείο του χαρτοφυλακίου των νοικοκυριών. Η ύπαρξη του μισθού ως μιας μορφής πλασματικού κεφαλαίου αναφερόταν ρητά ως δυνατότητα από τον Μαρξ στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*.

«Η μορφή του τοκοφόρου κεφαλαίου συνεπάγεται ότι κάθε καθορισμένο και τακτικό χρηματικό εισόδημα εμφανίζεται σαν τόκος ενός κεφαλαίου, αδιάφορο αν προέρχεται από ένα κεφάλαιο ή όχι. [...] Ας πάρουμε για παράδειγμα το κρατικό χρέος και το μισθό εργασίας. [...] Σε αντίθεση προς το κεφάλαιο του κρατικού χρέους, όπου ένα πλην εμφανίζεται σαν κεφάλαιο [...] θα εξετάσουμε τώρα την εργατική δύναμη. Ο μισθός εργασίας εννοείται εδώ σαν τόκος και επομένως η εργατική δύναμη σαν κεφάλαιο που αποφέρει αυτό τον τόκο. [...] Ο παραλογισμός του κεφαλαιοκρατικού τρόπου αντίληψης φτάνει εδώ στο αποκορύφωμά του, γιατί, αντί να εξηγήσει την αξιοποίηση του κεφαλαίου με την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης, εξηγεί αντίστροφα, την παραγωγικότητα της εργασίας με το ότι η ίδια η εργατική δύναμη είναι το μυστηριώδες αυτό πράγμα, είναι τοκοφόρο κεφάλαιο» (Μαρξ 1978-β: 586-88).

Από μόνη της, η εξέλιξη αυτή έχει τέσσερις σημαντικές συνέπειες. *Πρώτον*, ένα μεγαλύτερο ποσοστό του πλούτου των νοικοκυριών εμφανίζεται με τη μορφή ρευστών διαθεσίμων (συμπεριλαμβανομένης της ακίνητης περιουσίας), δηλαδή σε μια μορφή που είναι ευάλωτη στους κινδύνους της αγοράς. *Δεύτερον*, στο ιδεολογικό

επίπεδο τα συμφέροντα της εργατικής τάξης εμφανίζονται ως ταυτόσημα με αυτά των καπιταλιστών, καθώς οι ιδιοκτήτες κεφαλαίου και οι εργαζόμενοι όλο και περισσότερο διατηρούν και αντιλαμβάνονται τον πλούτο τους με τη μορφή ρευστού περιουσιακού στοιχείου. *Τρίτον*, συνολικά το χρηματοπιστωτικό σύστημα γίνεται όλο και πιο ευάλωτο και επιρρεπές σε κρίσεις, και τα νοικοκυριά επηρεάζονται περισσότερο από χρηματοπιστωτικά γεγονότα. Όμως, *τέταρτο* και πιο σημαντικό, η κοινωνική αναπαραγωγή των νοικοκυριών των εργαζομένων γίνεται ολοένα και πιο εξαρτημένη από τη διαχείριση κινδύνου. Αυτή είναι η πιο σημαντική στιγμή της χρηματοπιστωτικής καινοτομίας ως κοινωνικής διαδικασίας.

7. Απόηχοι της κλασικής σχολής: Η χρηματοπιστωτική σφαίρα ως παρασιτισμός και ως «υφαρπαγή»

Η κρίση που ξέσπασε το 1929 έφερε ξανά στο προσκήνιο την κλασική προβληματική των ιδιοκτητριών τάξεων που «παρακρατούν εισόδημα», τη φορά αυτή ως μια «ετερόδοξη» κριτική στον φιλελεύθερο καπιταλισμό, αλλά και ως εγκώμιο προς τον «εργαζόμενο διευθυντή» της μεγάλης επιχείρησης. Βασικός εκπρόσωπος αυτής της προβληματικής ήταν ο Τζον Μέιναρντ Κέυνς (John Maynard Keynes 1883-1946). Το κύριο έργο του, η *Γενική Θεωρία της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος*, υπήρξε προϊόν της «κόκκινης δεκαετίας του 1930»: «καθώς η Μεγάλη Ύφεση καθιστούσε την αδυναμία του καπιταλισμού αυταπόδεικτη, ένας αδιάλλακτος σοσιαλισμός βρισκόταν πολύ ψηλά στην ατζέντα των πιθανών διεξόδων από την κρίση» (Minsky 1975: 156).

Ο Κέυνς υποστήριξε ότι το πρόβλημα δεν ήταν ο καπιταλισμός καθαυτός, αλλά η κυριαρχία της «παρασιτικής» χρηματοπιστωτικής σφαίρας, δηλαδή των εκτός παραγωγής κατόχων των χρηματοπιστωτικών τίτλων, ή «ρεντιέρηδων», που στραγγαλίζουν τη «βιομηχανική κοινότητα» των εργατών και μάνατζερ, την υποτιθέμενη «πραγματική οικονομία». Όπως έγραφε ο Κέυνς το 1933:

«Ο παρακμασμένος διεθνής αλλά ατομικιστικός καπιταλισμός, στα χέρια του οποίου βρισκόμαστε μετά τον Πόλεμο, δεν αποτελεί επιτυχία. Δεν είναι ευφυής, δεν είναι όμορφος, δεν είναι δίκαιος, δεν είναι ενάρετος – και δεν κάνει το χρέος του. Εν ολίγοις, τον αντιπαθούμε και αρχίζουμε να τον περιφρονούμε. Παρ’ όλα αυτά, όταν αναρωτιόμαστε τι να βάλουμε στη θέση του, είμαστε υπερβολικά μπερδεμένοι» (Keynes 2009: 35-48).²⁰

Πεποίθηση και του Κένυς ήταν ότι, παρά το δομικό χαρακτήρα που είχε αποκτήσει η κυριαρχία των ραντιέρηδων-εισοδηματιών, ο καπιταλισμός θα μπορούσε να μετασχηματιστεί στην κατεύθυνση μιας «δίκαιης» εκδοχής του, αν θα μπορούσε να μπει σε τροχιά «ένα μακρόπνοο σχέδιο “ευθανασίας” του εισοδηματία»:

«Θεωρώ, συνεπώς, τη ραντιέριχη πλευρά του καπιταλισμού μεταβατική [...] η ευθανασία του ραντιέρη, του μη λειτουργικού επενδυτή, δεν θα είναι απότομη, αλλά βαθμιαία [...]» (Keynes 2001: 392).²¹

Η κλασική προβληματική της παρακράτησης μέρους του προϊόντος της εργασίας εκ μέρους των νομικών ιδιοκτητών του κεφαλαίου επανέρχεται λοιπόν ως πολεμική εναντίον των «παρασιτικών ρεντιέρηδων» που απομυζούν την «πραγματική οικονομία». Καίτοι βέβαια ο Κένυς ήταν μάλλον απρόθυμος να αποδεχτεί ρητά ότι τα κέρδη συνολικά συνιστούν το αποτέλεσμα «παρακράτησης» μέρους της

²⁰ Βλ. και Σωτηρόπουλος 2009: 23-33.

²¹ Το παρακάτω απόσπασμα του Dillard παρέχει μια εύστοχη ερμηνεία της θέσης του Κένυς: «Η στάση απέναντι στον εισοδηματία δεν εξηγείται πλήρως αν προηγουμένως δεν υποδείξουμε καθαρά και εμφατικά τον ρόλο του ενεργού επιχειρηματία. Η εξαφάνιση του χωρίς ρόλο εισοδηματία σχετίζεται με το πρακτικό πρόγραμμα που καθιστά τον επιχειρηματία φορέα δημιουργίας (initiator) της οικονομικής δραστηριότητας. Η κοινωνία δεν έχει κάποια ιδιαίτερη ωφέλεια από τον αδρανή, χωρίς λειτουργικό ρόλο εισοδηματία. Από την άλλη πλευρά, οτιδήποτε μετριάζει το ζήλο της επιχειρηματικότητας είναι επιζήμιο για την ευημερία της κοινωνίας ως σύνολο. Σε μια κοινωνία όπου η επιχειρηματική δραστηριότητα διεξάγεται σε μεγάλο βαθμό με δανεικά κεφάλαια, η πληρωμή τόκου στον εισοδηματία - καπιταλιστή λειτουργεί ως τροχοπέδη της προόδου. Κάθε μείωση του κόστους που προέρχεται από τη μεταφορά αγοραστικής δύναμης από τα χέρια του παθητικού εισοδηματία στην κατοχή των ενεργών επιχειρηματιών αποτελεί προφανώς ώθηση για την επιχείρηση» (Dillard 1942: 68).

συμβολής της εργασίας των μισθωτών εργατών, ωστόσο, εξέφρασε ρητά τη συμπάθειά του προς την κλασική εργασιακή θεωρία:

«Είναι προτιμότερο να θεωρούμε την εργασία, συμπεριλαμβανομένων, φυσικά, των προσωπικών υπηρεσιών του επιχειρηματία και των βοηθών του, το μοναδικό συντελεστή παραγωγής, που λειτουργεί σε δεδομένο περιβάλλον τεχνικής, φυσικών πόρων, κεφαλαιουχικού εξοπλισμού και ενεργού ζήτησης» (Keynes 2001: 240).

Είδαμε στα προηγούμενα ότι κατά τον Μαρξ αυτός ο διαχωρισμός ανάμεσα στις παραγωγικές τάξεις του «εσωτερικού» της επιχείρησης (μάνατζερ-διευθυντές και εργάτες) και στην υποτιθέμενη «παρασιτική» τάξη των «εξωτερικών» εισοδηματιών (τους κατόχους των χρηματοπιστωτικών τίτλων, ή «ρεντιέρηδες» κατά την ορολογία του Κένυς) δεν υφίσταται. Εντούτοις, κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχει διαμορφωθεί ένας ευρύς χώρος μαρξιστών που απηχεί τη θεωρητική παράδοση του Κένυς: θεωρεί τον ρόλο της χρηματοπιστωτικής σφαίρας παρασιτικό, και της καταλογίζει μια λειτουργία «υφαρπαγής» εισοδήματος που έχει παραχθεί αλλού. Χαρακτηριστικός εκπρόσωπος της αντίληψης αυτής είναι ο Ντέιβιντ Χάρβεϋ (David Harvey).

Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, ο σύγχρονος νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός μπορεί να επιτύχει ικανοποιητικά επίπεδα συσσώρευσης όταν αφαιρεί ή υφαρπάζει αγοραστική δύναμη από τις «μη καπιταλιστικές περιοχές». Από εδώ ξεπηδά η βασική ιδέα της «συσσώρευσης μέσω της αφαίρεσης πόρων από άλλους» (ή συσσώρευσης δια της υφαρπαγής, *accumulation by dispossession*):

«Η συσσώρευση μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους απελευθερώνει ένα σύνολο περιουσιακών στοιχείων (που περιλαμβάνουν την εργατική δύναμη) σε πολύ χαμηλό (και σε μερικές περιπτώσεις μηδενικό) κόστος. Το υπερσυσσωρευμένο

κεφάλαιο μπορεί ν' αρπάξει αυτά τα περιουσιακά στοιχεία και να τα μετατρέψει σε κερδοφόρα χρήση» (Χάρβεϋ 2006: 146, 153).

Σύμφωνα με τον Χάρβεϋ, «το βασικό λάθος που έκανε ο Μαρξ» είναι ότι υποβίβασε την πρωταρχική συσσώρευση – εννοεί όχι τη «συνάντηση» κατόχου χρήματος και «απελευθερωμένου» από μέσα παραγωγής εργάτη, αλλά τη συσσώρευση που βασίζεται στην υφαρπαγή, την απάτη και τη βία – «σε ένα πολύ “αρχικό στάδιο” του καπιταλισμού που δεν υφίσταται πια» (όπ. π. 149).

Όμως εδώ δεν πρόκειται για λάθος του Μαρξ, αλλά για το ισχυρό σημείο της ανάλυσής του. Εκείνο που επιχειρεί να δείξει ο Μαρξ στις αντίστοιχες σελίδες του *Κεφαλαίου* είναι ότι *φαινόμενα που ενυπάρχουν στην πρωταρχική συσσώρευση – η ωμή βία και η υφαρπαγή – δεν εξαντλούν την ουσία της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης*, η οποία είναι μια διαδικασία όπου η υπεραξία παράγεται ως «φυσική» οικονομική σχέση, υποστηριζόμενη από την ιδεολογική συναίνεση των εκμεταλλευόμενων. Η έμφαση της έρευνας στο *Κεφάλαιο* αντιστοιχεί στον «ιδεατό μέσο όρο» του καπιταλισμού, δηλαδή στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ως θεωρητικό αντικείμενο που αποδίδει τον «πυρήνα», τα εγγενή δομικά στοιχεία, του καπιταλισμού. Η ουσία της εκμετάλλευσης είναι η *παραγωγή της υπεραξίας*, ανεξάρτητα από την εισοδηματική διανομή, με δεδομένο ότι η τελευταία εξαρτάται από τους συσχετισμούς δύναμης μεταξύ των κοινωνικών τάξεων. Η καπιταλιστική συσσώρευση δεν απαιτεί για τον Μαρξ κάποιο «εξωτερικό άλλο» και διακόπτεται μόνο από τις επαναλαμβανόμενες οικονομικές κρίσεις. Όμως, «δεν υπάρχουν μόνιμες κρίσεις» (Μαρξ 1982: 579).

Για τον Χάρβεϋ, αντίθετα, ο καπιταλισμός είναι υποχρεωμένος είτε «να χρησιμοποιήσει κάποιον προϋπάρχοντα “εξωτερικό άλλο”» είτε να κατασκευάσει τον τελευταίο «με δική του παρέμβαση» (όπ. π.: 147). Στην πρώτη περίπτωση, αυτό το προϋπάρχον «εκτός» του καπιταλισμού ταυτίζεται κυρίως με τον δημόσιο χώρο. Η νεοφιλελεύθερη λογική των ιδιωτικοποιήσεων προφέρει στο πλεονάζον κεφάλαιο ένα ήδη υπάρχον «εκτός»:

«Η αύξηση της σημασίας της συσσώρευσης μέσω της αφαίρεσης πόρων από άλλους, την οποία συμβολίζει η άνοδος των διεθνών πολιτικών του νεοφιλελευθερισμού και της ιδιωτικοποίησης, σχετίζεται με περιοδικές επιθέσεις αρπακτικής υποτίμησης περιουσιακών στοιχείων στο ένα ή στο άλλο μέρος του κόσμου. Και αυτό φαίνεται ν' αποτελεί τον πυρήνα της σύγχρονης ιμπεριαλιστικής τακτικής» (Χάρβεϋ 2006: 179).

Όμως, όταν μια κρατική επιχείρηση αγοράζεται ή «εκχωρείται» σε έναν ιδιώτη επιχειρηματία, αυτό δεν αποτελεί «συσσώρευση δια της υφαρπαγής». Πρόκειται κυρίως για μια αλλαγή της νομικής ιδιοκτησίας της επιχείρησης, η οποία ούτως ή άλλως προϋπήρχε ως τόπος παραγωγής υπεραξίας, δηλαδή εκμετάλλευσης της εργασίας.

Το κράτος είναι ο κατ' εξοχήν μηχανισμός κυριαρχίας της κυρίαρχης καπιταλιστικής τάξης, δεν είναι ούτε δημόσιο ούτε ιδιωτικό. Η διάκριση μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου είναι εσωτερική στο αστικό δίκαιο.²²

Συμπερασματικά, η κυρίαρχη θέση της χρηματοπιστωτικής σφαίρας αποτελεί μία εξαιρετικά αποτελεσματική κυβερνολογική στρατηγική του κεφαλαίου (και όχι των «εισοδηματιών»). Εδώ η έννοια της «αποτελεσματικότητας» έχει σαφέστατο ταξικό περιεχόμενο. Αναφέρεται στη δυνατότητα του κεφαλαίου να επιβάλλει τους «νόμους» της κεφαλαιακής συσσώρευσης υπερνικώντας τα εμπόδια και τις αντιστάσεις των εργαζομένων.

Η διαπίστωση αυτή, εκτός από θεωρητικές, έχει και σημαντικές πολιτικές συνέπειες: *Η ενότητα συμφερόντων των «εσωτερικών» της επιχείρησης (εργατών και μάνατζερ) ενάντια στους «εξωτερικούς» των χρηματοοικονομικών αγορών είναι απλά μία φαντασίωση.* Η φαντασίωση αυτή είναι χτισμένη στην εξίσου φαντασιακή διάκριση ανάμεσα στις παραγωγικές και μη παραγωγικές καπιταλιστικές δραστηριότητες, έναν υποτιθέμενο «παραγωγικό» και έναν «μη παραγωγικό»

²² «Η διάκριση μεταξύ του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα είναι εσωτερική διάκριση του δικαίου της αστικής τάξης, που ισχύει εκεί όπου το “αστικό” δίκαιο ασκεί τις κανονιστικές “εξουσίες” του [...] το κράτος, που είναι το κράτος της κυρίαρχης τάξης, δεν ανήκει ούτε στο δημόσιο, ούτε στον ιδιωτικό τομέα, αποτελεί αντίθετα προϋπόθεση κάθε διάκρισης μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού» (Αλτουσέρ 1977: 84).

καπιταλισμό. Μια τέτοια οπτική εγκλωβίζει τον στρατηγικό ορίζοντα του εργατικού κινήματος στην υπεράσπιση ενός (υποτιθέμενου) «καλύτερου» καπιταλισμού, δηλαδή ενός «καλύτερου» συστήματος ταξικής κυριαρχίας και εκμετάλλευσης. Μια τέτοια κριτική στον νεοφιλελευθερισμό, στον βαθμό που γίνει αποδεκτή, οριοθετεί την πρακτική των κινήματων των υφιστάμενων την εκμετάλλευση τάξεων εντός των πλαισίων καπιταλισμού, εξωραϊζοντας την εικόνα του τελευταίου.

Βιβλιογραφία

- Αλτουσέρ, Λουί (1977), «Απάντηση στον Τζων Λιούις», στο Λουί Αλτουσέρ, Τζων Λιούις, *Απάντηση στον Τζων Λιούις – Κριτική του έργου του Λουί Αλτουσέρ* (μετάφραση Κλαίρη Μητσοτάκη), Αθήνα: Θεμέλιο.
- Bryan, D. & M. Rafferty (2006), *Capitalism with Derivatives. A Political Economy of Financial Derivatives, Capital and Class*, New York/London: Palgrave/Macmillan.
- Dillard, D. (1942), “Keynes and Proudhon,” *The Journal of Economic History*, 2(1): 63-76.
- Gramsci, A. (2005), *Selections from the Prison Notebooks*. London: Lawrence & Wishart.
- Keynes, J. M. (1973), *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Keynes, J. M. (2001), *Η γενική θεωρία της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος* (μετάφραση Θ. Αθανασίου), Αθήνα: Παπαζήσης.
- Keynes, J. M. (2009), «Εθνική αυτάρκεια» (μετάφραση Δ. Π. Σωτηρόπουλος), *Θέσεις* τ. 109: 35-48.
- Kindleberger, Ch. P. (1993), *A Financial History of Western Europe. Second Edition*, Oxford/New York: Oxford University Press.
- Malthus, Th. (1823), *The Measure of Value Stated and Illustrated*. London: John Murray.
- Μαρξ, Κ. (1978-α), *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος πρώτος* (μετάφραση Π. Μαυρομμάτης). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1978-β), *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος τρίτος* (μετάφραση Π. Μαυρομμάτης). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1982), *Θεωρίες για την υπεραξία, Μέρος δεύτερο* (μετάφραση Π. Μαυρομμάτης), Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1985), *Θεωρίες για την υπεραξία. Μέρος τρίτο* (μετάφραση Π. Μαυρομμάτης). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1989), *Grundrisse. Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* (μετάφραση Δ. Διβάρης). Τόμος Α'. Αθήνα: Στοχαστής.

- Μαρξ, Κ. (1990), *Grundrisse. Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* (μετάφραση Δ. Διβάρης). Τόμος Β'. Αθήνα: Στοχαστής.
- Μαρξ, Κ. (1991), *Εμπόρευμα και χρήμα. Το πρώτο κεφάλαιο από την πρώτη έκδοση (1867) του «Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» με το παράρτημα Ι.Ι: Η αξιακή μορφή* (μετάφραση Γ. Σταμάτης). Αθήνα: Κριτική.
- Μαρξ, Κ. (1993), *Μαργκινάλια στο «Εγχειρίδιο Πολιτικής Οικονομίας» του Adolph Wagner*, (μετάφραση Κ. Σιδηρόπουλος). Αθήνα: Κριτική.
- Μαρξ, Κ. (2023), *Urtext. Αρχικό κείμενο Για την Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (μετάφραση Γ. Μηλιός). Αθήνα: Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Μαρξ, Κ. και Φ. Ένγκελς (2019), *Αλληλογραφία για ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ*, (μετάφραση Χ. Μπαλωμένος), τόμος Α', Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Marx-Engels-Werke (MEW), τ. 23 (1972), *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Erster Band*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx-Engels-Werke (MEW), τ. 25 (1973), *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Dritter Band*. Berlin: Dietz Verlag.
- Marx-Engels-Werke (MEW), τ. 31 (1973), *Briefe Oktober 1864 – Dezember 1867*. Berlin: Dietz Verlag.
- Meikle, S. (2000), *Η οικονομική σκέψη του Αριστοτέλη* (μετάφραση Α. Γαβριηλίδης). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μηλιός, Γ., Δ. Δημούλης & Γ. Οικονομάκης (2005), *Η θεωρία του Μαρξ για τον καπιταλισμό. Πλευρές μιας θεωρητικής και πολιτικής ρήξης*, Αθήνα: Νήσος.
- Minsky, H. P. (1975), *John Maynard Keynes*, New York: Columbia University Press.
- Moseley F. (1993), Marx's Logical Method and the 'Transformation Problem'', in F. Moseley (ed.), *Marx's Method in Capital*. New Jersey: Humanities Press.
- Moseley, F. (2021), "Socially Necessary Labor-time and Equilibrium Prices: A Critique of the Value Form Interpretation of Marx's Theory and a Suggestion for Possible Consensus". *Academia Letters*, Article 172, <https://doi.org/10.20935/AL172>.
- Moseley, F. (2024), «Εισαγωγή στη Θεωρία της αξίας του Μαρξ στο πρώτο κεφάλαιο του Κεφαλαίου: Μια κριτική στη θεωρία της αξιακής μορφής του Heinrich», *Θέσεις*, τ. 167: 19-32.
- Ρικάρντο, Ν. & Κ. Μαρξ (1994), *Αξία και υπεραξία* (μετάφραση Π. Μαυρομμάτης και Θ. Μίνογλου). Αθήνα: Κριτική.
- Rubin, I. I. (1994), *Ιστορία οικονομικών θεωριών* (μετάφραση Χ. Βαλλιάνος). Αθήνα: Κριτική.
- Schwarz, W. (2024), «Η μονόπλευρη θεώρηση της αφηρημένης εργασίας από τον Michael Heinrich. Σημειώσεις για το βιβλίο του Fred Moseley», *Θέσεις*, τ. 167: 33-41.
- Smith, A. (2018), *Ερευνα για τη φύση και τις αιτίες του Πλούτου των Εθνών. Βιβλία I & II* (μετάφραση Χ. Βαλλιάνος). Αθήνα: Πεδίο.
- Σωτηρόπουλος, Δ. Π. (2009), «Ανιχνεύοντας τις ρίζες και τα όρια του "αριστερού" κεϋνσιανισμού», *Θέσεις* τ. 109: 23-33.

Σωτηρόπουλος, Δ.Π., Γ. Μηλιός & Σ. Λαπατσιώρας (2019), *Το χρηματοπιστωτικό σύστημα στον σύγχρονο καπιταλισμό* (μετάφραση Χ. Βαλλιάνος), Αθήνα: Angelus Novus.

Thompson W. (1824), *An inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness; applied to the newly proposed system of voluntary equality of wealth*. London: Longman.

Χάρβεϋ, Ντ. (2006), *Ο νέος μπερριαλισμός* (μετάφραση Ε. Αστερίου), Αθήνα: Καστανιώτης.